

Hel en Hemel

Hel en Hemel
restauratie van de gewelfschildering
in de Grote of Sint Laurenskerk
in Alkmaar
door
Willem Haakma Wagenaar
Edwin van den Brink
Barly Misset

een uitgave in de reeks
rapporten over de Alkmaarse
monumentenzorg en Archeologie

AMA 11

HEL EN HEMEL
RESTAURATIE VAN DE GEWELFSCHILDERING
IN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK TE ALKMAAR

door:

Willem Haakma Wagenaar
Edwin van den Brink
Carly Misset

Redactie:
Peter Bitter
Gonna de Reus
Rob van Wilgen

Vormgeving en omslagontwerp:
Rob van Wilgen

Druk:
Tijl Uilenspiegel, Alkmaar

Oplage:
1000

Uitgave van de afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de Gemeente Alkmaar

© 2006 Gemeente Alkmaar

Een uitgave in de reeks
Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie
RAMA 11

ISBN-10: 90-806077-6-2
ISBN-13: 978-90-806077-6-7

Alle rechten worden voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag: het centrale gedeelte van het Laatste Oordeel
[foto's omslag & artikelen Willem Haakma Wagenaar en Carly Misset:
J. Elsinga in opdracht van Haakma Wagenaar en Van den Brink Gewelfsrestauratie VOF]

INHOUD

VOORWOORD	3
MARIE VAN ROSSEN	
MONUMENTAAL AFSCHIED	5
JAKOB BROUWER	
MONUMENTALE WAPENFEITEN	6
PETER BITTER	
DE KONINGSTIJL BOVEN HET KOOR VAN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK	9
WILLEM HAAKMA WAGENAAR	
WAGENSCHOT RESTAURATIE IN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK VAN ALKMAAR	19
EDWIN VAN DEN BRINK	
HET HERSTEL VAN DE HEL IN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK TE ALKMAAR	33
WILLEM HAAKMA WAGENAAR	
EEN KIJKJE IN DE KEUKEN VAN DE ALKMAARSE KERKMEESTERS	43
<i>DE SPEURTOCHT NAAR VIER ONBEKENDE SCHILDERS EN DE RESTAURATIES AAN DE GROTE KERK IN DE 17DE EN 19DE EEUW</i>	
CARLY MISSET	

VOORWOORD:

HOMMAGE AAN EEN MONUMENTENMAN / MONUMENT VAN EEN MAN

Een hommage, zo mag je deze speciale uitgave in onze eigen RAMA-reeks vanwege het officiële afscheid van Piet Verhoeven wel noemen.

Diverse gerenommeerde vrijwillige gastauteurs beschrijven een aantal aspecten van de ‘kanjer’: restauratie van de gewelfschildering in de Grote St. Laurentiuskerk, waar de titel ‘Hel en Hemel’ van deze uitgave naar verwijst.

Daarnaast geven Jakob Brouwer en Peter Bitter inzicht in de betekenis van Piet voor de huidige bewonderenswaardige staat van onze monumentenstad. Een stad die natuurlijk nooit af is, maar een huidige staat die wel de vrucht is van een onorthodoxe ambtelijke loopbaan van 33 jaar.

“Je krijgt de beste ambtenaar monumentenzorg” zei Fons Asselbergs, toen hij hoorde dat ik naar Alkmaar ging. De toenmalige directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kon het weten. En hij had geen woord teveel gezegd.

Piet werd en wordt in monumentenland breed gewaardeerd. Niet alleen om de onnavolgbare wijze waarop hij ‘kanjer’ en andere subsidies binnenhaalde, maar ook om zijn opvattingen over monumentenzorg.

Hij was zijn tijd ver vooruit.

Voor Piet is monumentenzorg niet een proces van terugrestaureren, maar zoeken naar behoud en functionaliteit van een monument als onderdeel van het altijd dynamisch stedelijk weefsel. Hij wist daarmee niet alleen zijn naaste medewerkers te stimuleren, maar ook andere collega's, bestuurders en politici te enthousiasmeren.

Het resultaat op het moment van zijn afscheid mag er zijn. Alkmaar, een stad met een monumentale ziel. Vooral dankzij Piet Verhoeven. En mocht u nog niet overtuigd zijn; lees met aandacht en plezier deze publicatie, die zonder onze held van ‘Hel en Hemel’ niet gemaakt had kunnen worden.

Marie van Rossen
Burgemeester van Alkmaar

*Boven: donderdag 9 september 2004; slotmanifestatie van de landelijke opening van de Open Monumentendag in de Grote of Sint Laurenskerk. Piet Verhoeven heeft zojuist van burgemeester Marie van Rossen de koninklijke onderscheiding van Ridder in de Orde van Oranje Nassau opgespeld gekregen en richt zich in zijn speech tot de aanwezigen.
Onder: Jakob Brouwer, sectorhoofd Stadsontwikkeling, dankt alle medewerkers die de Open Monumentendag 2004 op zaterdag 11 september tot een succes hebben gemaakt. [foto's: J. Elsinga]*

MONUMENTAAL AFSCHIED

Op 1 december 2005 was het dan zover. Ons aller Piet Verhoeven, hoofd monumentzorg en archeologie, is met vervroegd pensioen gegaan. Het zal voor velen van ons wennen zijn aan deze gedachte, want monumentenzorg in Alkmaar en Piet Verhoeven zijn onscheidbaar.

Wat 33 jaar geleden begonnen is als eenmansbedrijfje is uitgegroeid tot een concern waar je U tegen mag zeggen. Alkmaar is gekend als monumentenstad en staat prominent op de kaart van Nederland. De monumenten in de stad staan er goed voor en stralen je tegemoet. De afdeling is door de jaren heen om Piet heen gegroeid, letterlijk en figuurlijk. Een half jaar geleden heeft het College van Burgemeester en Wethouders het door Piet zelf opgestelde bedrijfsplan, zeg maar de visie op de toekomst van de afdeling, vastgesteld.

De afdeling stáát als een huis, als een monument. De verhoudingen met de eigenaren in de stad zijn levendig en zijn nog nooit zo goed geweest. Piet wordt in de monumentenwereld binnen en buiten Alkmaar beschouwd als autoriteit met een schat aan kennis over alles wat monumentenzorg aangaat: bouwkunde, restauratiekunde, cultuurhistorie en wat dies meer zij. De koninklijke onderscheiding van Ridder in de Orde van Oranje Nassau die hij in 2004 ontving getuigt hiervan. En diegenen die Piet wel eens horen praten, weten dat hij deze kennis paart aan de gave van het woord. Oftewel: hij weet mensen in beweging te krijgen, enthousiast te krijgen en doet dat met een heerlijke dosis humor en relativiseringsvermogen. En zo krijgt hij veel, heel veel, voor elkaar.

Ik zei al: Monumentenzorg in Alkmaar en Piet zijn onscheidbaar. Wat mij betreft blijft dat ook zo. We zullen ook in de toekomst graag een beroep blijven doen op zijn kennis en adviezen in het belang van de monumentenzorg van de stad Alkmaar. Maar eerst willen wij hem nu al vast bedanken voor wat hij voor de stad Alkmaar heeft gedaan, en voor de uiterst plezierige samenwerking met elkaar.

Dat doen we met deze *Hemel en Hel*, waarvan het eerste exemplaar op het gelijknamige symposium wordt aangeboden door zijn opvolger Luuk Veneman.

Piet bedankt !

Jakob Brouwer
Sectorhoofd Stadsontwikkeling

MONUMENTALE WAPENFEITEN

Hieronder wordt een aantal bijzondere restauratieprojecten opgesomd. Echter, in Alkmaar wordt monumentenzorg al geruime tijd beschouwd als veel méér dan de zorg voor monumentale gebouwen. Zo is er vanouds bijzondere aandacht voor historische kademuren, bruggen, stoepen, tuinhekken, bestrating en straatmeubilair, of voor historische interieurs en onderdelen zoals carillons en de diverse bijzondere orgels in de Alkmaarse kerken. Er blijken bovendien maar dunne scheidslijnen te zijn tussen herstel, verbouwing en uitbreiding van monumentale panden met nieuwbouw. Piet Verhoeven is vaak voorstander van historiserend bouwen op 'gevoelige plekken', maar heeft daarnaast ook oog voor vernieuwende architectuur.

De laatste jaren komt er landelijk meer aandacht voor de omgeving van een monument, zoals mede is verwoord in de rijksnota 'Belvédère'. In Alkmaar worden cultuurhistorische waarden ingebracht in de ruimtelijke ordening. Vanouds is monumentenzorg in Alkmaar reeds betrokken bij de openbare ruimte, maar nu steeds vaker ook bij nieuwbouwplannen. Zo wordt in het verlengde van het beeldkwaliteitsplan binnenstad thans nieuw ruimtelijk beleid ontwikkeld ten aanzien van beeldbepalende panden.

Verbreding van de monumentenzorg gaat samen met verdieping, figuurlijk maar in Alkmaar ook letterlijk. In Alkmaar werd in 1990 de basis gelegd voor archeologiebeleid, waarin onder meer (twee jaar voor het Verdrag van Malta!) wordt besloten om projecten die opgravingen veroorzaken 'voor zover mogelijk' met de archeologiekosten te belasten. Sinds de instelling van de afdeling monumentenzorg en archeologie in 1991 is de archeologie in Alkmaar stevig 'van de grond' gekomen. Het hieraan verwante bouwhistorisch onderzoek komt inmiddels ook op gang.

Piet Verhoeven was in de laatste ruim drie decennia als technisch en/of financieel adviseur betrokken bij werkzaamheden aan talloze monumenten. Behalve zeer veel woonhuizen waren dat onder meer:

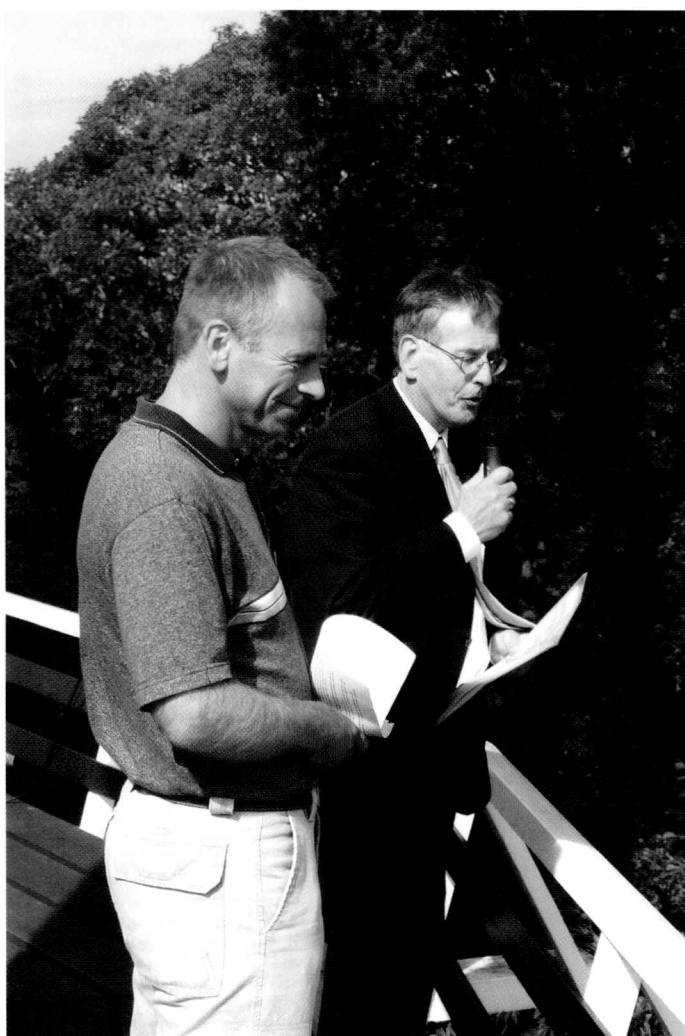
Grote Kerk, toren: 1972
Walmuren langs grachten: 1972-1982
Oudorp Laurentiuskerk, 1973-1975
Wildemanshof: 1973-1975
Hof van Sonoy met toren: 1973-1980
Doopsgezinde Kerk: 1974
Stoepen van diverse grachten: 1974-1980
Laat 85-87, wijnpakhuizen: 1975
Oudegracht 239 en 241: 1974-1975
Walmuur Victoriepark: 1975
Lutherse kerk: 1973-1976
Munniken-, Raven- en Robonsbospoldermolen: 1974-1976
Oudorp 'de Terp', kerktoeren: 1976
Accijnstoren: 1976
Lutherse kerk, orgel: 1977
Waaggebouw: 1976-1979
Schermerpoort: 1977
Moriaanshoofd, geheel 1978-1979
Kruithuisje Clarissenbolwerk: 1979
Luttik Oudorp 110, Huis met de Schopjes: 1979
Gewelfde Stenen Brug: 1981
Luttik Oudorp 81, Huis de Korenschoof: 1982
Grote Kerk, grote orgel: 1983-1987

Hofje van Bijleveld: 1985
Tentoonstelling winkelpuien + boek: 1985
Brouwerij De Boom: 1985-1986
Zoutziederij De Eendracht: 1985-1987
Hofje van Paling en Van Foreest: 1985-1986
Hofje van Splinter: 1986
Huis van Achten: 1987
Grote Kerk, carillon: 1987
Waagtoren, carillon: 1987
Lutherse kerk, kap: 1988-1989
Moriaanshoofd Beeldengroep en Stadhuistoren: 1988-1989
Paardenmarkt, voormalige Rijks-HBS: 1988-1990
Verlosserskerk (herbestemd voor woningen): 1991-1992
Laurentiuskerk Verdrongenoorde: 1990-1991
Grote Kerk, exterieur: 1991-1993
Annastraat 4, pakhuizen (herbestemd voor woningen): 1992
Murmelliusgymnasium, toren: 1994
Grote Kerk, interieur: 1994-1996
Molen van Piet: 1994-1995
Remonstrantse kerk, orgel, 1994-1995
Waaggebouw, begane grond (VVV): 1997-1998
Huis van Zessen: 1998
Grote Kerk, koororgel: 1998-2000
Eendrachtsmolen: 1998-2000

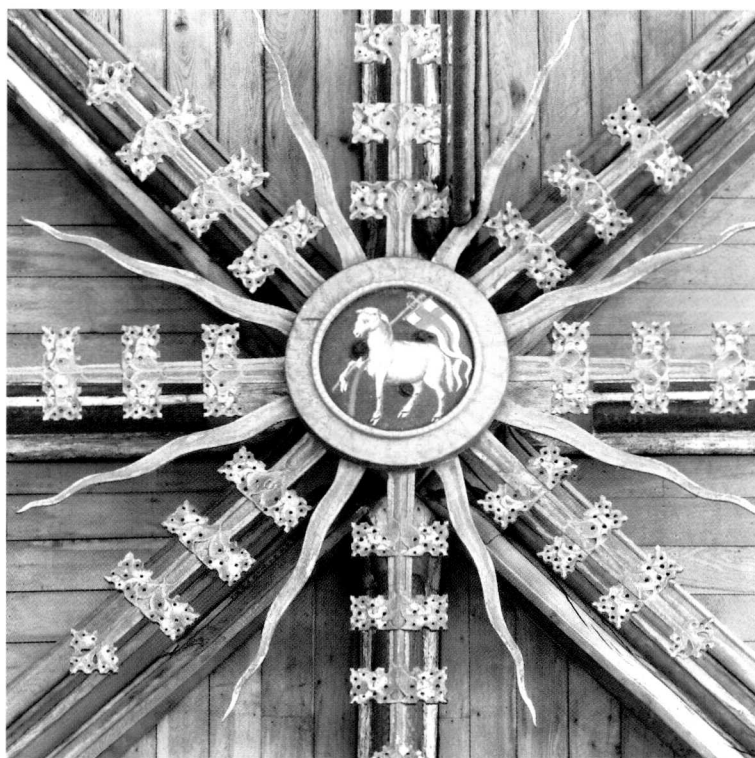
Eendrachtmolen: 1998-2000
Waagtoren, carillon en klaroenblazer: 1999-2001
Poortgebouw Algemene Begraafplaats: 2000-2002
Grote Kerk, gewelf: 2001-2011
Fnidsen/Hekelstraat, vm. Albert Heijn-winkel: 2001-2002
Kapelkerk en toren, carillon, orgel: 2001-2005

Sluismolen: 2001-2002
Waagplein, herbestrating en inrichting: 2003
Wilhelminaschool, Doelenstraat: 2003-2005
Stadhuis: 2001-2003
Joodse begraafplaats, hek 2004-2005
Waaggebouw, begane grond weeggedeelte: 2005

Peter Bitter

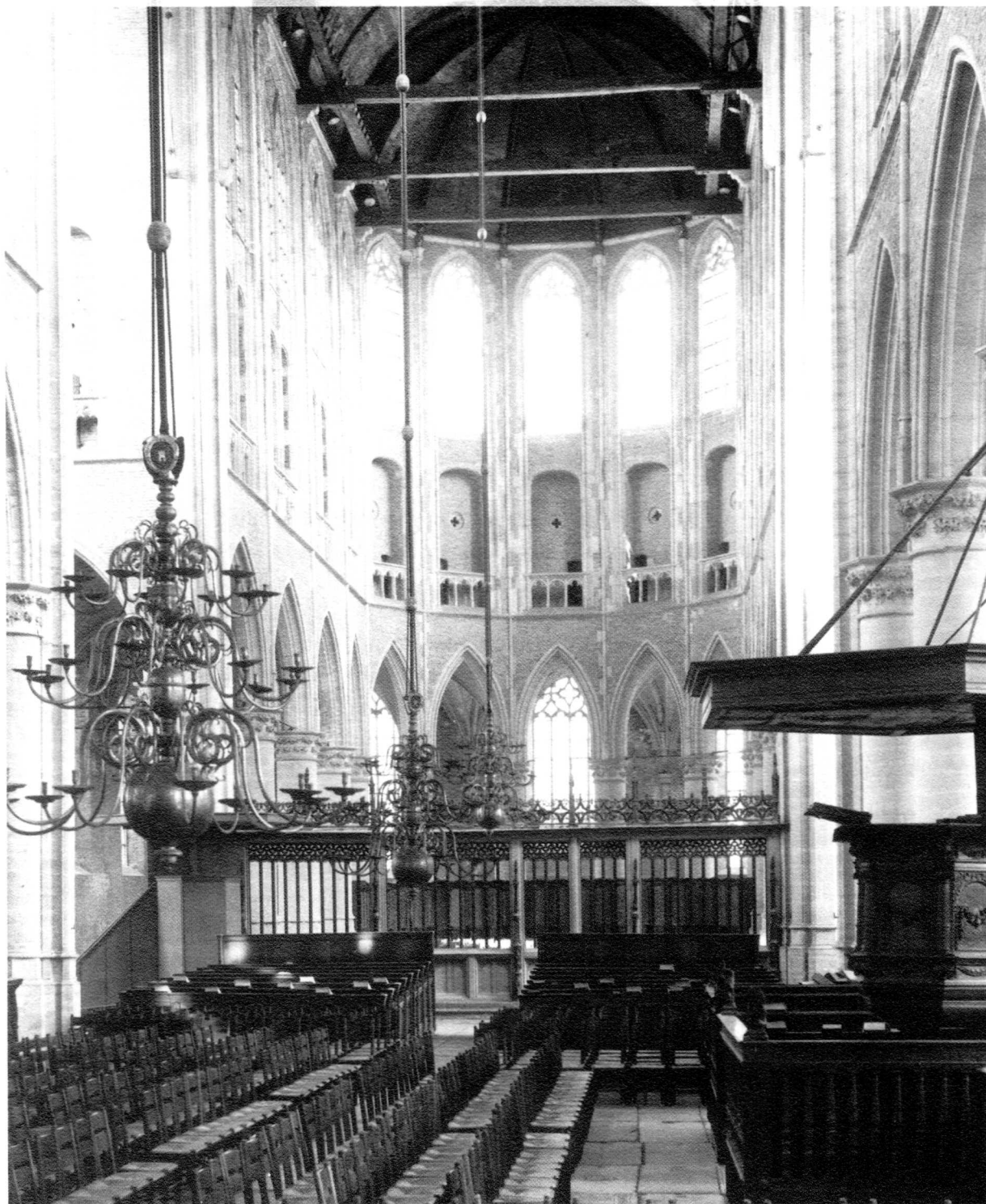
Piet Verhoeven en Peter Bitter op de stelling van de Molen van Piet tijdens de landelijke opening van Open Monumentendag in 2004 [foto: J. Elsinga]

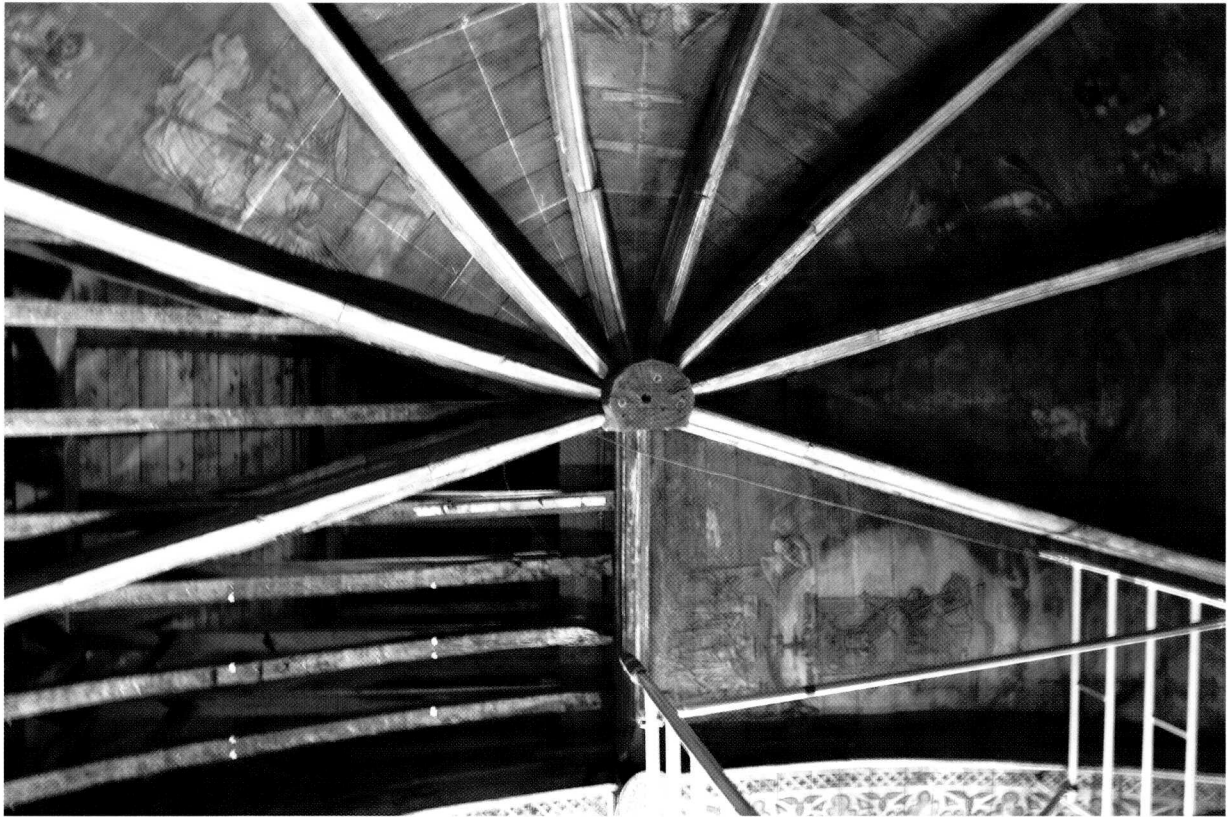
Gewelfschotel Lam Gods [foto: J. Elsinga]

DE KONINGSTIJL BOVEN HET KOOR VAN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK

WILLEM HAAKMA WAGENAAR

Het interieur van de Grote of Sint Laurenskerk met gezicht op gewelfbeschoot (anoniem, ca. 1930) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

De samenkomst van de gewelfribben tegen de koningstijl, van onderen afgezien. Twee gewelfvakken aan zuidzijde zijn gedemonteerd (toestand 2004) [foto: J. Elsinga]

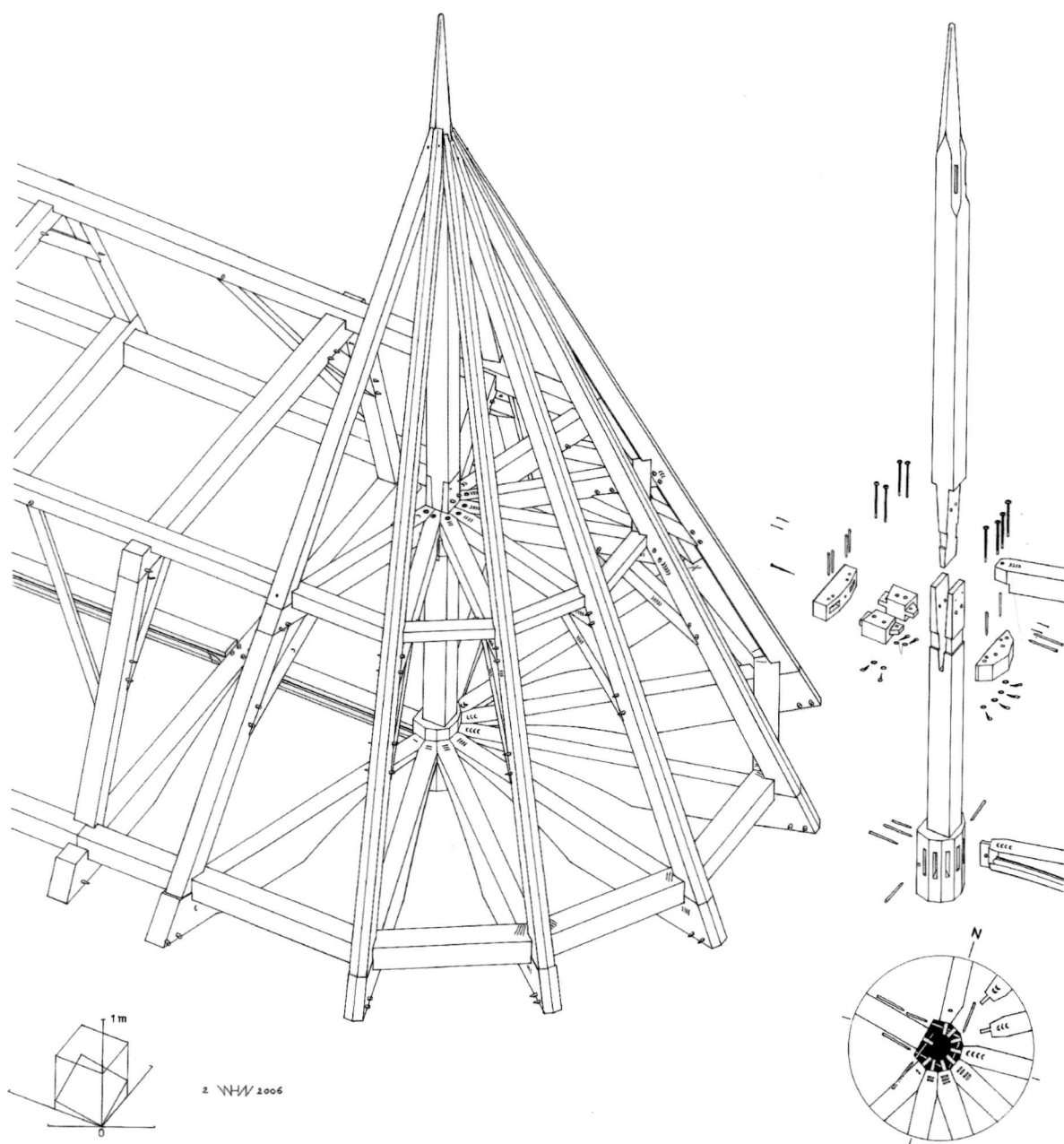
Hoewel er sinds het begin van de 17de eeuw reparaties zijn uitgevoerd aan het dak en het gewelf van de Laurenskerk, is de oorspronkelijke kapconstructie boven de koorsluiting nog vrijwel ongerept aanwezig. Het tongewelf van het koor eindigt boven de veelhoekige sluiting met een straalgewelf en zoals de ribben van een stenen straalgewelf samenkomen bij een sluitsteen, rusten de als ribben geprofileerde gewelfspanten hier tegen de onderkant van een koningstijl. De top van deze stijl steekt boven de nok uit om het dakkruis te kunnen dragen. De koningstijl is dan ook de ruggegraat van de hele kapconstructie in de sluiting. Nu er inmiddels drie jaar aan de restauratie van het beschot en de daarop aanwezige schildering is gewerkt, wordt het tijd de aandacht eens te richten op de kap waar het gewelf deel van uitmaakt.

DE ONDERDELEN VAN DE KAPCONSTRUCTIE

De kap is aan binnenzijde afgedicht met gewelfvormig geplaatst beschot. De spanten waarin dit beschot past zijn daarom afgewerkt met een ribprofiel en zullen hierna gewelfspanten worden genoemd. Omdat deze en de daarop geplaatste spanten volgens de plattegrond van een straalgewelf rondom een koningstijl zijn gegroepeerd, kan deze kapconstructie een “straalgebint” worden genoemd. Ook voor de samenstellende onderdelen zullen hier enkele neologismen worden gebruikt in plaats van de bestaande termen. De nieuwgekozen termen zijn voorzien van een * en zullen aan het slot worden toegelicht.

Acht halve gewelfspanten*, geplaatst op blokkelen

Elk spant is samengesteld uit een stijl, een dekbalk (de tekening op pagina 11 geeft alles weer vanaf deze dekbalken), een korbeel en een standzoon. Deze onderdelen zijn met pen en gat aan elkaar verbonden en aan binnenzijde voorzien van een ribprofiel met groeven voor het

Tekening in scheve projectie van de kap boven het gewelf, de onderdelen van de koningstijl nogmaals apart. In de ronde inzet de pen-en gat verbindingen in het huis van de stijl [tekening: Willem Haakma Wagenaar]

gewelfbeschoot. De dekbalken eindigen, zonder afsluiting van het ribprofiel, in een pen voor de bevestiging in de koningstijl. De spanten zijn aan bovenzijde bij de pen gemerkt. De zuidelijke vier, van west naar oost, met; I, II, III en IIII. De noordelijke vier, van west naar oost, met; (), ((, (((en (((((. De westelijke twee spanten hebben een asymmetrisch ribprofiel in verband met hun scheve doorsnijing van het tongewelf. Hun westzijde is groter dan hun oostzijde en hun buitenzijde ligt tegen het dakvlak. Het symmetrische profiel van de overige zes stijlen is aan de buitenzijde als hoekkeper geknikt.

Koningstijl

Deze is samengesteld uit twee met een spitse penlas* verbonden delen. De onderkant van het bovenstuk eindigt met de spitse pen die past in de tapse vork van het onderstuk. Rondom deze las is een kraag* aangebracht voor de bevestiging van de balken van de topspanten*. De onderste

*Kraag om de koningstijl. De dekbalken van de topspanten daaraan met spiebouten verbonden (oranjegeverfde klem is 20ste-eeuws)
[foto: J. Elsinga]*

58 cm van de stijl is het zware veelhoekige huis* waarin de balken van de gewelfspanten met pen-en-gat worden verbonden. Het huis heeft een grootste breedte zuid-noord van 47 cm en een grootste diepte oost-west van 37 cm. De aan westzijde aansluitende nokrib is eveneens in het huis gepend. Aan de enigszins holle onderzijde van het huis is te zien dat de stijl niet vanaf één kant is doorgezaagd maar vanaf verschillende kanten. Boven het huis is de doorsnede van de stijl teruggebracht tot een vierkant van 25 cm. Het bovenstuk is bovenaan voorzien van pengaten voor de doorlopende stijlen van de topspanten* noord 2, noord 4 en zuid 3. Als enig merk is ((tussen genoemde twee pengaten aan noordzijde aangebracht.

De kraag* is samengesteld uit vier stukken die met pen en gat zijn verbonden. De korte aan zuid- en noordzijde geplaatste zijstukken zijn voorzien van de pennen. Uit de stijl is ter plaatse van de kraag aan noord- en zuidzijde ongeveer 1 cm weggestoken, aan oostzijde 4 cm, zodat bij het in elkaar zetten van de kraag deze zich om de stijl heeft vastgesnoerd. Elk zijstuk heeft twee boutgaten voor de opgelegde balkeinden, het oostelijk stuk heeft er vier.

De spiebouten, waarmee de balken van de acht topspanten op de kraag zijn bevestigd, hebben een diameter van ongeveer 1,5 cm en een tot kop versmede ring met een diameter van 4 cm en een dikte van 2 cm. Het uiteinde van de bout heeft een staande sleuf van 0,7 bij 2,5 cm voor de spie. De spie heeft een lengte van 13 cm en een hoogte die van de punt oploopt tot 2,6 cm. Het liggende vierkante achtereind heeft een gaatje voor het plaatsen van een borgspijkertje. Op de spie ligt een ijzeren ring om de bout, met een diameter van 5,2 cm, en een dikte van 0,5 cm.

Nokrib, aan westzijde gepend aan het eerste spant van de koorkap, aan oostzijde aan de koningstijl. Met een afbuigend verloop wordt het ribprofiel aan westzijde vierkant beëindigd. Oostwaarts loopt het profiel onveranderd door tot de koningstijl.

Acht halve topspanten*

De twee westelijke zijn samengesteld uit een stijl, een dekbalk en een korbeel en een los daarop geplaatste schoorstijl*. De overige zes bestaan uit een tot de nok doorlopende hoekstijl, een

balk die in de stijl is gepend en een korbeel. Alle stijlen hebben onderaan een inkeping voor de over de balken van de gewelfspanten gelegde platen. De doorlopende stijlen hebben eveneens inkepingen voor de platen op de bovenste balken en hebben een geknikt buitenprofiel. De balken eindigen stomp en zijn onderaan ingekeept om waterpas op de kraag te rusten. In het einde van elke balk is een verticaal gat geboord voor de verbindende spiebout.

De spanten zijn aan bovenzijde bij het boutgat gemerkt. De zuidelijke vier, van west naar oost; (, van de tweede is het bovenvlak ruw versleten, III en IIII, de noordelijke vier, van west naar oost, (, ((, (((en (((((.

Platen over de gewelfspanten

In de koorkap zijn zij met zwaluwstaarten aan de dekbalken verbonden. In de sluiting zijn zij ter plaatse van de balken aan onderzijde ingekeept en op de balken vastgespijkerd.

De met liplassen verlengde plaat aan noordzijde loopt over de spanten van de koorkap door tot in de hoek op het tweede spant van de koorsluiting. Aan zuidzijde eindigt de plaat van de koorkap op het eerste gewelfspant van de koorkap. Het aansluitende stuk eindigt in de hoek op het tweede spant van de koorsluiting. De korte platen over de op de hoeken geplaatste spanten sluiten in verstek koud tegen elkaar. Het oostelijk einde van de uit de koorkap doorlopende noordelijke plaat is aan de bovenzijde gemerkt met een ruw ingekraste X. De onder schuine hoek aansluitende korte plaat heeft een corresponderend teken. De platieinden bij de volgende hoek zijn met een ruwe / gemerkt. Met de zon meedraaiend, zijn de volgende hoeken gemerkt met de paringstekens //, /// en ////.

Platen over de balken van de topspanten

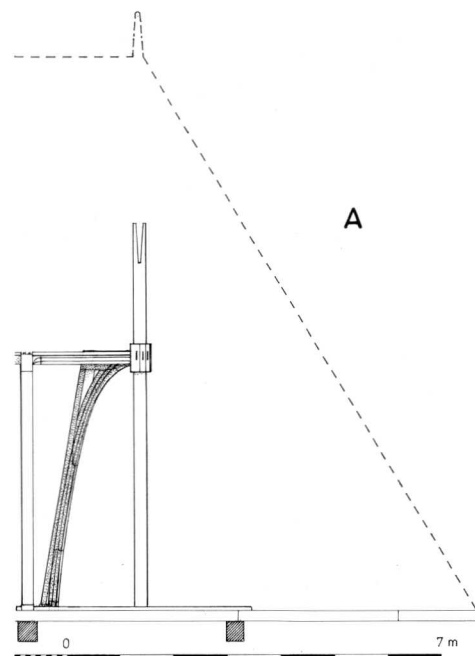
Zij zijn overeenkomstig de platen eronder geplaatst maar, op een kort stuk aan noordzijde na, bij een vorige restauratie vernieuwd.

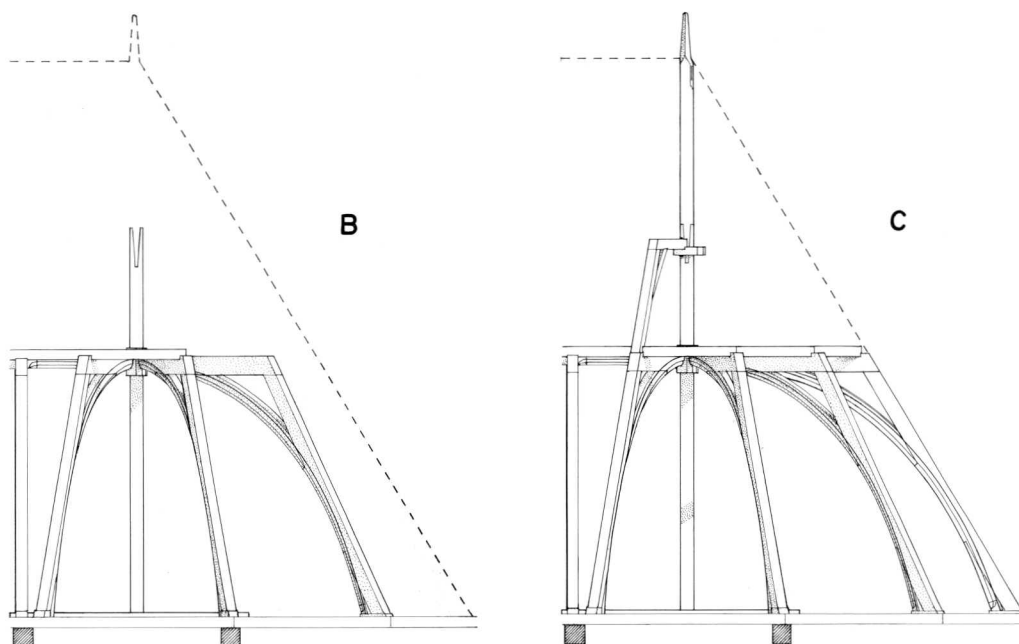
DE OPBOUW VAN DE KAP RONDOM DE KONINGSTIJL

De zware stijl op hoogte brengen om er de nog zwaardere halve gewelfspanten onder tegenaan te plaatsen en die zeer wankel beginstaat zonder ongelukken al passend en monterend stabiliseren, dat lijkt werk voor jonglerende gewichtheffers. Of werd er begonnen met een woud van steun- en schoorlatten? Onwaarschijnlijk allemaal. Aannemelijker lijkt dat het benedenstuk van de tweedelige stijl aanvankelijk extra lengte had zodat het als een lange makelaar te lood overeind gezet kon worden op een dwars over de trekbalken gelegde tijdelijke balk. De voortgang verliep dan als volgt:

A Makelaar-stijl overeind gezet en met de nokrib verbonden aan het eerste gewelfspant van de koorkap. De pen van de nokrib in het huis van de stijl vastgezet met een vanuit het zuiden ingeslagen houten nagel. Het noordelijke halve gewelfspant 1 met zijn pen aan de balk in het huis van de stijl geplaatst en vanaf de westkant vastgezet met een houten nagel. Zie ook de afbeelding (grote tekening koningsijl) op pagina 11, rechtsonder.

B De zuidelijke gewelfspanten 1, 2 en 3, dus tegenover spant noord 1, op hun plaats gebracht en eveneens vanaf de westkant vastgezet met één houten nagel. Plaat over de gewelfspanten

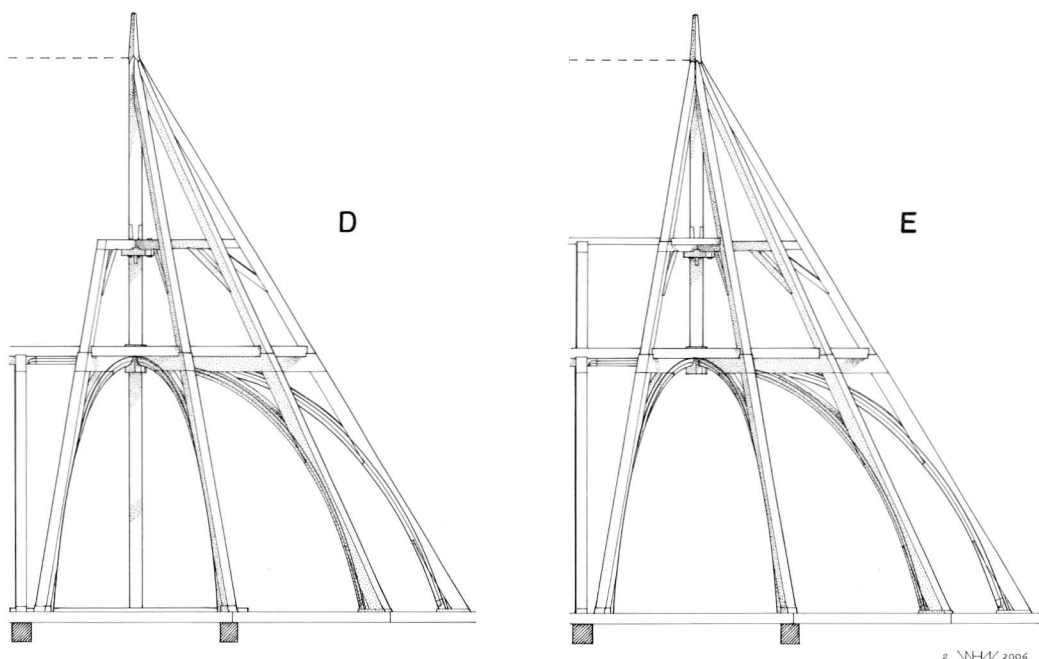

van de koorkap verlengd tot op zuidelijk gewelfspant 2.

C Gewelfspanten noord 4 en zuid 4 geplaatst en vanuit het pengat voor het noordelijke spant 3 vastgenageld. Noordelijke spanten 2 en 3 geplaatst en vanaf de westkant vastgezet met een onder de nagel voor spant 1 geplaatste nagel. Noordelijke plaat doorgetrokken tot op het noordelijke spant 2 en de ring van korte platen geplaatst en bevestigd. Bovenstuk van de koningstijl met zijn spitse pen in de vork geplaatst en vastgezet met ijzeren spijkers. De kraag gemonteerd. Beide westelijke topspanten 1, nog zonder losse schoorstijl, geplaatst en op de kraag vastgezet met spiebouten.

D De topspanten noord 2 en 4 en zuid 3 geplaatst en met hun pen in de stijl geplaatst en vastgezet met van opzij ingeslagen nagels. Daarna de topspanten zuid 2 en 4 en noord 3 geplaatst en bovenaan tegen de stijl gespijkerd.

Tekening A t/m E: de opbouw van het straalgebint rondom de aanvankelijk als makelaar opgerichte koningstijl
[tekeningen: Willem Haakma Wagenaar]

E Na het oprichten van de bovenspanen van de koorkap en het aanbrengen van de platen daarover tot aan de eerste hoek van de koorsluiting, de losse schoorstijlen 1 op hun plaats gezet, onderkanten vastgespijkerd op de dekbalken, bovenkanten tegen de koningstijl. De tijdens het passen nog enigszins flexibele penlas gefixeerd met twee vanuit het oosten ingeslagen toognagels en een gesmede spijker, ingeslagen via een in het westelijk deel van de van de kraag geboord gat. De extra lengte van de stijl onder het huis losgezaagd en met de balk over de trekbalken afgevoerd. De makelaar is veranderd in een koningstijl en de kap staat op eigen benen.

Hierna volgden de plaatsing van de korte platen over de balken van de topspanen en het aanbrengen van de sporen voor het dakbeschot waarna de kap kon worden afgedekt. In een later stadium volgde het aanbrengen van gewelfbeschot. Eerst het roosterhout dat over de nokribben gelegd op de platen werd gespijkerd, dan de bovenste schenkels* voor het gewelfbeschot, met kafjes aan het roosterhout gepend en onderaan tegen de sporen gespijkerd, de onderste schenkels op blokkelen gepend en bovenaan tegen de sporen gespijkerd. In de koorsluiting lopen de buitenste en alle bovenste schenkels teniet tegen de ribben.

DE OPRICHTING VAN DE KONINGSTIJL EN DE VOLTOOIING VAN DE KOORKAP

Ook met de tijdelijke verlenging erbij is de lengte van de koningstijl niet meer dan die van een trekbalk. Hij had dus gemakkelijk uit één stuk gemaakt kunnen worden maar was dan veel lastiger in bedwang te houden geweest. Met het langste stuk aanvankelijk als makelaar op de tijdelijke tussenbalk en het kant en klaar gemaakte bovenstuk nog niet erop, was de stijl een handelbaar steunpunt. Dat de topspanen op een kraag kwamen te rusten vergemakkelijkte hun montage en maakte de aanwezigheid van pengaten op deze hoogte overbodig, zodat de stijl zijn slanke doorsnede kon behouden. Het lijkt waarschijnlijk dat de gewelfspanen van de koorkap inclusief nokribben en platen waren opgericht om steun te bieden bij het oprichten van de kap over de koorsluiting, maar dat deze vervolgens bepalend was voor de voltooiing van de koorkap die boven de bovenste spanen slechts lichte sporen heeft. De koningstijl bepaalde de positie van de nok over de koorkop.

Het oude roosterhout is vrijwel overal intact. Slechts het eerste stuk, vlak voor de koningstijl, ontbrak. Net als bij de spanen van de koorkap, zijn de stukken roosterhout genummerd van de koorsluiting naar het westen. De nummering eindigt bij nr 33, het laatste stuk voor spant 5 van de koorkap. Dat is het eerste hoofdspant ten oosten van de viering. Zoals het oostelijke eerste spant alleen windschoren heeft aan westzijde, heeft dat westelijke hoofdspant 5 alleen aan oostzijde windschoren (zie afbeelding op pagina 17). Spant 3, het middelste hoofdspant, is aan beide kanten geschoord. De tussenspanen 2 en 4 zijn ongeschoord.¹ Constructief eindigt de eerste aanleg van de koorkap dus bij spant 5, geplaatst boven de meest westelijke ronde koorpijlers. Deze bouwgrens hangt samen met de late voltooiing van de viering, waarvan de fundering voor de noordwestelijke pijler pas kon worden begonnen na het opruimen van de in 1508 verbrande oude kerk.

TELMERKEN

De gewelfspanen zijn grotendeels door het gewelfbeschot aan het oog onttrokken. Voor zover de merken erop konden worden waargenomen, komen deze overeen met de merken op de spanen erboven. Zij zijn ook op dezelfde wijze met de beitel uitgehakt. De nummering gaat uit van een verdeling in zuidelijke en noordelijke spanen. Deze spiegelbeeldige indeling spreekt ook uit de richting waarin de toognagels in de pen-en-gatverbindingen zijn geslagen. In de noordelijke spanen steeds vanaf de rechterkant, in de zuidelijke vanaf links. De gebruikte

merken en hun plaatsing bij de pen-en-gatverbindingen lijken veel willekeuriger te zijn bepaald. Zo staan de meeste merken op de zuidelijke spanten op de rechterzijde terwijl de nagels van links zijn ingeslagen. Het tweede zuidelijke topspant 2 heeft het afwijkende merk (). Het is niet aangebracht op de rechterkant maar op de onderkant van de balk, op de bovenkant van het korbeel en op de binnenkant van de stijl. Het eerste zuidelijke gewelfspant heeft het merk I op de dekbalk bij de koningstijl maar merk (op de rechterkant, boven de stijl. Hetzelfde “noordelijke” merk is aanwezig op de rechterkant van het korbeel in het spant erboven. Het eerste noordelijke topspant heeft bij de koningstijl het merk (op de dekbalk, maar de onderkant van die balk draagt het merk () en de stijl van dit spant draagt datzelfde merk boven- en onderaan op de binnenzijde. Merkwaardig zijn ook de merken bij de verbindingen in het vierde noordelijke topspant. In plaats van het op de balk bij de koningstijl aangebrachte (((, zijn balk, korbeel en stijl op hun rechterzijde gemerkt met ((((. Hetzelfde merk staat op de rechterkant van de stijl van het gewelfspant eronder. Hier is bij het aanbrengen van de merken vanuit het zuiden doorgeteld terwijl wel het “noordelijke” merk is gebruikt. Deze schijnbare inconsistenties in de keuze en plaatsing van de merken wijzen erop dat na het maken van de onderdelen, het controleren van hun passing enige malen is herhaald voordat zij definitief werden samengevoegd om spant voor spant omhoog te worden gebracht en op hun plaats te worden gemonteerd. Het op de koningstijl voor de plaatsing van de stijl van het derde noordelijke topspant gebruikte merk (((is in overeenstemming met het voor de nummering gekozen uitgangspunt.

TERMINOLOGIE

Gebouwen en hun constructieve bestanddelen zouden beschreven kunnen worden zonder gebruik te maken van de voor de leek onbekende vaktermen. De tekst zou er dan wel langer en taaier door worden. Het gebruik van de juiste termen is daarom na te streven. Toch zijn de als vakterm te boek gestelde begrippen niet altijd zonder aanvullende correctie te gebruiken en kan een zelfgekozen bewoording dan soms korter en duidelijker zijn.

Gewelfspant. In het kappenboek en de tegenwoordige Haslinghuis van Janse wordt dit “spitsbooggebint” genoemd. De stijlen en de balk daarin worden aangeduid met ogiefstijlen en ogiefbint.² Spitsboog in dit nieuwe woord is de vertaling van het franse ogive dat sinds de 18de eeuw als aanduiding voor de spitsbogige ofwel gothische stijl werd gebruikt terwijl het begrip aanvankelijk betrekking had op de gewelfrib en vervolgens op het profiel daarvan. In de laatste betekenis is het aanwezig in “ogief-profiel”.³ Omdat vrijwel alle houten tongewelven niet een spitsbogige maar een cilindrische doorsnede hebben en de spanten aan binnenzijde ribvormig zijn geprofileerd in verband met het daarin te plaatsen gewelfde beschot, is gewelfspant toepasselijker. Desgewenst kan dan ook over de gewelfbalk, het gewelfkorbeel en de gewelfstandzoon worden gesproken. Het voorkomt de verwarring met ogief. In plaats van “gebint” is al sinds de 17de eeuw het woord spant in gebruik gekomen.⁴ Gebint zou gereserveerd moeten worden voor een samenstelling van spanten, zoals hier rondom de koningstijl.

Huis. Deze term is geleend van de meubelmakers die het zware meestal vierkante blok, waarmee een tafel- of stoelpoot eindigt om er de pengaten voor de regels in te kunnen maken, zo noemen.⁵

Kraag. Zweers duidde zo’n onderdeel aan met “zetel” en bij een tekening van Berends ook met “krans”.⁶ Met zetel wordt niet duidelijk dat het een aan de stijl toegevoegd onderdeel is. In kraag is dat wel herkenbaar en de omsnoerende bevestiging komt er beter in tot uiting dan in krans. Op een kraag kun je iets bevestigen en als ondersteuning kan het worden geassocieerd met kraagsteen.

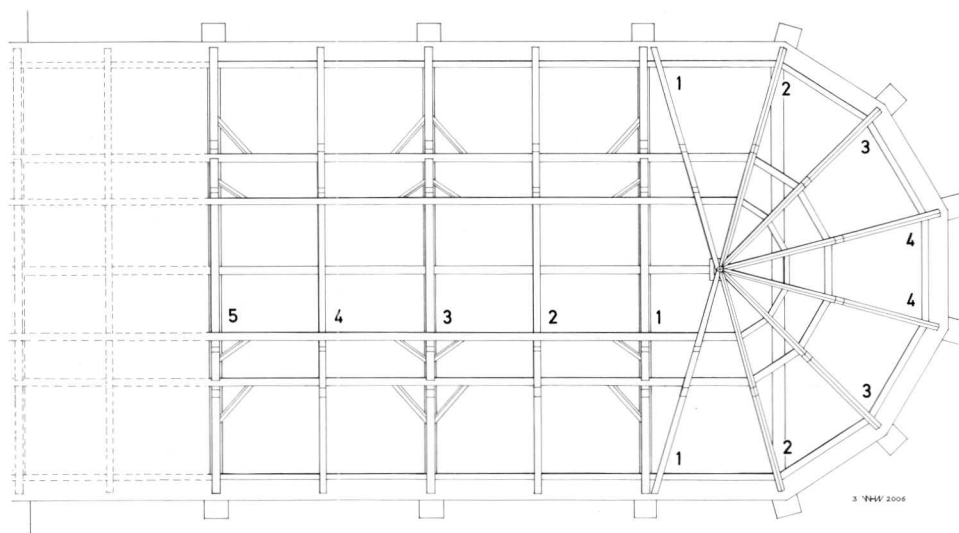
Schenkel. Deze term komt bij Janse voor, maar in navolging van oude bestekken geeft hij de voorkeur aan “gewelfhout” voor de stukken die tussen de sporen en het roosterhout zijn gespijkerd

en “standzoon” voor soortgelijke stukken waartegen het onderste deel van het gewelfbeschoot is bevestigd. Dat is omslachtig en verwarrend omdat het onderste deel van een spant ook standzoon genoemd wordt. Schenkel is duidelijk en kan desgewenst worden verduidelijkt met bovenste en onderste schenkel of uitgebreid tot korbeelschenkel en standzoonschenkel.

Schoorstijl. Deze stijlen, die niet in een spant zijn opgenomen maar wel een steunende en schorende functie hebben, kunnen door hun afmetingen en positie niet simpelweg schoor, stijl of spoor genoemd worden, vandaar dit schoorstijl.

Spitse penlas. In de Haslinghuis van Janse staat hiervoor “schuine penlas”.⁷ Omdat de pen niet schuin staat maar toelopend is gemaakt om in de tapse vork te passen, lijkt spits beter dan schuin.

Straalgebint. Zweers introduceerde voor dit type kap de term “stergebint” omdat de samenstellende spanten, zoals hij toelichtte, “stervormig geplaatst zijn”.⁸ Dat is onjuist. Zoals uiteengezet, heeft de kapconstructie de plattegrond van een straalgewelf. De samenstellende spanten zijn radiaal ofwel straalsgewijs rondom de centrale stijl geplaatst en niet “stervormig”, als in een stergewelf. Daarom desgewenst straalgewelf.

Plattegrond met de spanten van het straalgebint en de koorkap en het schema van hun nummering. Roosterhout (niet getekend); 5 stukken tussen koningstijl en spant 1 van de koorkap en vier maal 7 stukken tot spant 5

NOTEN

¹ Op de bestaande langsdoorsneden van de kap, die zijn gebaseerd op de tekeningen van bureau Van de Kloot Meijburg, zijn alle spanten aan twee kanten geschoord, terwijl dat nooit zo is geweest.

² H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000 – 1940*, Delft, 1989, hoofdstuk 3 en Glossarium. (E.J. Haslinghuis), H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwgeschiedenis*, Leiden 2005, “ogiefbint”, “ogiefstijl”, en “spitsbooggebint”.

³ E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen, Woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, Utrecht 1953, verklaring bij “ogive” en “ojief”.

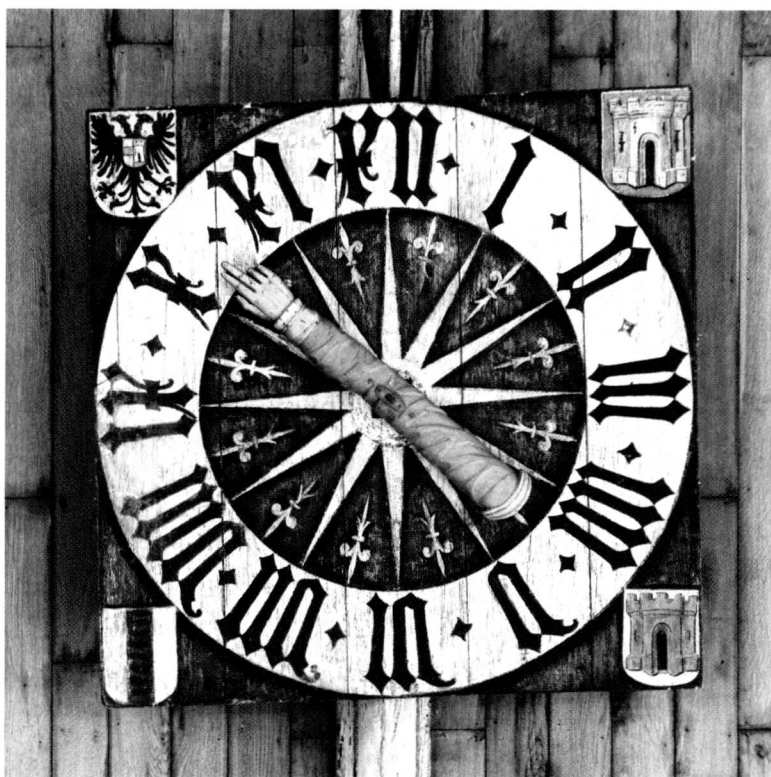
⁴ Janse 1989, glossarium, Janse 2005.

⁵ Vriendelijke mededeling van meubelrestaurateur Pol Bruys.

⁶ D. Zweers, ‘Van stergebinten en torenspitsen, een merkwaardige kapconstructie boven de koorsluiting van gotische kerken’ in *Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle 1996, p.29- 38.

⁷ Janse 2005, de schuine penlas genoemd onder “las”.

⁸ Zweers 1996, “stergebint” in titel en tekst waarin de kap van Terwolde centraal staat.

Wijzerplaat gewelf [foto: J. Elsinga]

WAGENSCHOT RESTAURATIE IN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK VAN ALKMAAR

EDWIN VAN DEN BRINK

Beschot uit het noordtransept [foto: J. Elsinga]

INLEIDING

De gewelfschilderingen uit 1518 op het tongewelf in de Grote of Sint Laurenskerk zijn geschilderd op wagenschot. Wagenschot is kwartiers gezaagd eikenhout. Het tongewelf is beschoten met dit hout en bestaat uit circa 2800 planken. Het restauratiewerk, dat door Haakma Wagenaar & van den Brink vof wordt uitgevoerd, omvat zowel het Laatste Oordeel (110 m²) als het beschot uit het noordtransept (320 m²).

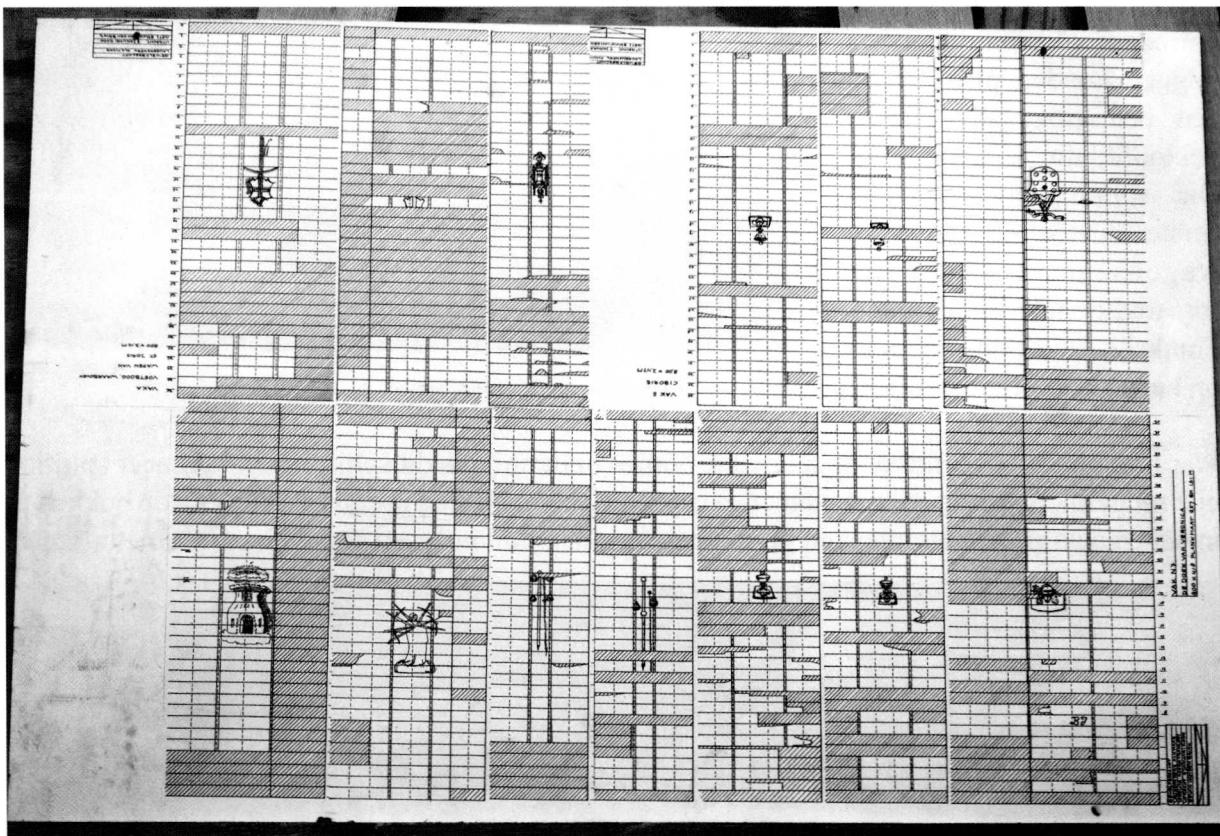
Het Laatste Oordeel

Het hout en de schildering van het noordtransept zijn, in tegenstelling tot het Laatste Oordeel, nooit gerestaureerd. Wel zijn er reparaties uitgevoerd en zwakke gedeelten in het hout vervangen. Zo is er in 1830 een grote reparatieronde uitgevoerd door de heer D. Luyt, die zijn naam heeft achtergelaten op het gewelf met het desbetreffende jaartal. Deze reparatie was noodzakelijk, omdat het beschot zeer verzwakt was door lekkages en aantasting. Het noordelijke vak naast de viering is vervangen door een vak met het de Alkmaarse burcht en de signatuur van G. Sypesteijn en met het jaartal 1830. Het meest noordelijke vak aan de zuidzijde met het wapen met de negen bollen (het wapen van Quirinus) is voor de helft vervangen door 19de-eeuws hout. Terwijl de westelijke ciborie van de noordkant gedeeltelijk 19de-eeuwse inzetstukken heeft. Van de in totaal 500 planken ontbreken er grosso modo 100 en zijn er 100 in de 19de eeuw vervangen.

De oorspronkelijke planken (300 in totaal) zijn in slechte tot zeer slechte staat. Door vocht, verstikking en aantasting door schimmels en houtboorders zijn de planken zeer verzwakt. De kwaliteit van de schildering, de historische betekenis en de compleetheid van het noordtransept maakt het echter noodzakelijk het beschot te restaureren en terug te plaatsen op zijn oorspronkelijke plek. De ontbrekende delen in de planken en in de vakken zullen worden aangevuld zodat een compleet beeld ontstaat van het beschilderd beschot van het noordtransept.

Uitleg van de planken in het noordtransept

Getekend overzicht van de ontbrekende planken

Voor deze ontbrekende delen willen we hout gebruiken met dezelfde kenmerken en eigenschappen als het oude wagenschot. Voor het opvullen van gaten en het aanvullen van verloren plankdelen is gebruik gemaakt van oud wagenschot afkomstig uit oude gebouwen en objecten. Voor de vervanging van de ontbrekende planken ben ik op zoek gegaan naar houthandelaren, houtzagerijen en oude zaagmolens die voor ons het wagenschot zouden kunnen leveren. Alvorens in te gaan op het soort hout dat uiteindelijk is gebruikt en de restauratietechniek die is gehanteerd, zal in het onderstaande kort worden uiteengezet, wanneer het wagenschot in Nederland werd geïntroduceerd, hoe het werd gemaakt, waarvoor het werd gebruikt en waaraan men het wagenschot kan herkennen.

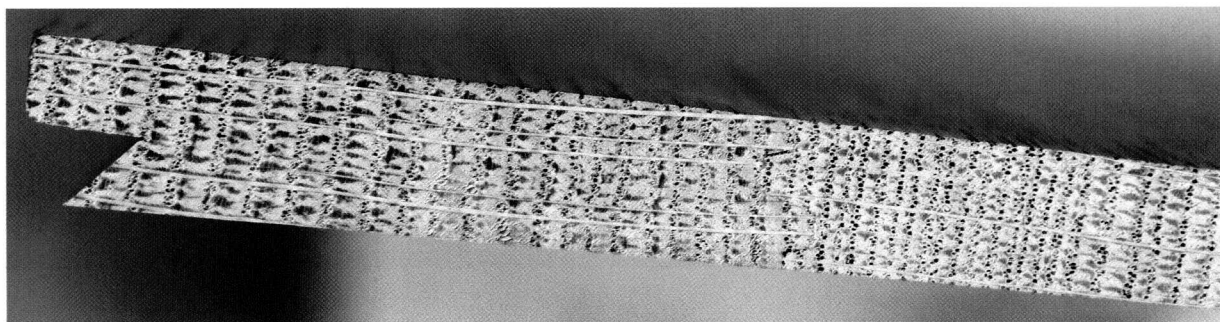
HET KLOVEN EN ZAGEN VAN WAGENSCHOT

De machinale wagenschotzagerij is aan het einde van de 16de eeuw geïntroduceerd.¹ Voor die tijd werd wagenschot gekloofd en met de hand gezaagd. Paneelschilderingen, altaarstukken en koorbanken werden hiervan gemaakt. De 2800 planken waarmee het gewelf was uitgerust, waren geselecteerd uit eerste kwaliteit rechte eiken stammen (zonder takken) met een lengte van 3 meter en een diameter van minimaal 60 cm. Waarschijnlijk zijn deze stammen afkomstig uit het Rijn- en Maasgebied. Zij werden gekloofd in vier of vijf delen. Uit deze gekloofde delen werden planken gewigd en gezaagd, herkenbaar en gewaardeerd door zijn spiegels. Deze spiegels zijn vaten die het horizontale transport van stoffen (van de bast naar de kern) regelen. Ze zijn glad van structuur en hebben een slechtere hechting waardoor radiale scheuren door krimp optreden. Door middel van wiggen konden planken van een centimeter dik worden gekloofd, die taps toelopen. Dit splijtingsproces is de eerste handeling voor de wagenschotvervaardiging (bij traditionele kuiperijen in Frankrijk wordt dit proces tot op heden nog gehanteerd).

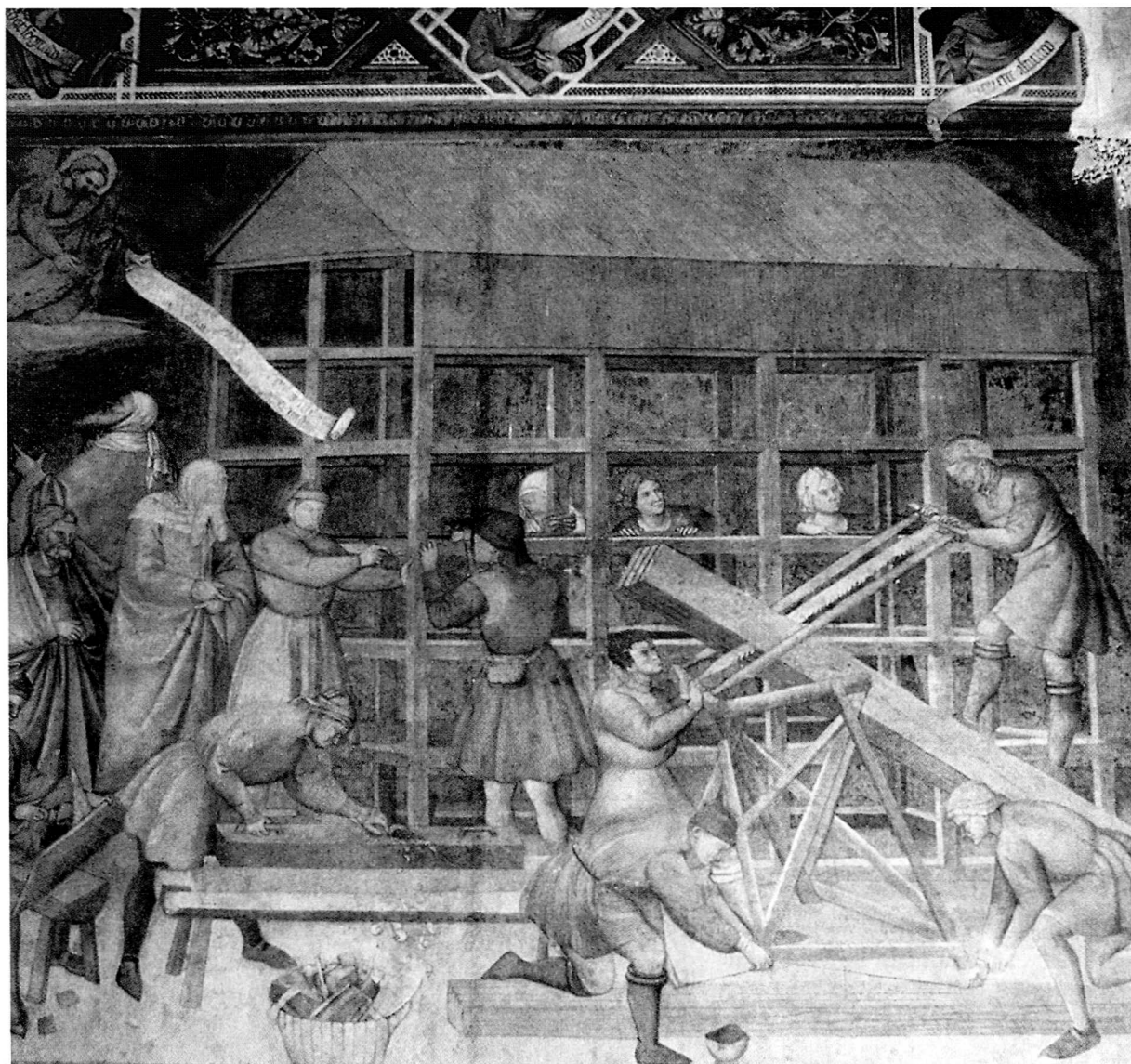

Wagenschot planken van de 17de eeuwse banken

Wardradighout, scheefgroei of gedraaide bomen ondermijnen dit splijtproces. Wanneer splijting niet mogelijk is, wordt overgegaan op zagen. Met een raamzaag in een zaagstelling op bokken of in een zaagkuil, worden planken gezaagd van ruim 1 cm onder en een kleine centimeter boven

Kopse kant van het wagenschot met mergstralen en jaarringen

Bouw van de Ark van Noach, 14de-eeuwse fresco, begraafplaats Campo Santo, Pisa. Toegeschreven aan Taddeo Gaddi & Piero di Puccio

met een breedte van gemiddeld 24 cm. Dit was moeilijk en zwaar werk. Een zaagopstelling bestond uit een koppel: baas met knecht, waarbij de baas boven stond en de knecht onder. Een film van een houtrestauratiecollectief uit België, die werd getoond in 1996 op het internationale houtsymposium in Amsterdam, laat dit volledige traject van kappen, drogen, naar wiggen en zagen zien. De film toont aan dat het inderdaad mogelijk is op een dergelijke manier wagenschot te maken, maar toont ook dat het een zeer arbeidsintensief proces is en bovendien sterk afhankelijk van de kwaliteit van de stam, droogtijd, ervaring, type zaag et cetera.

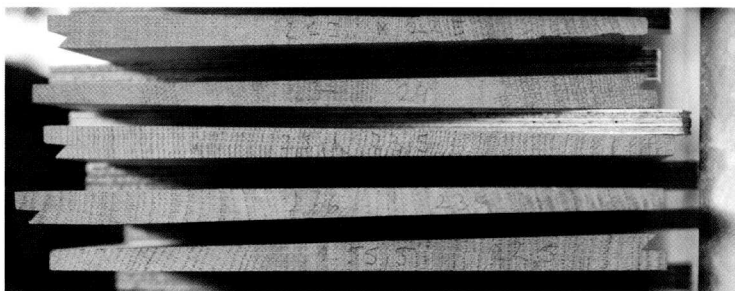
Omdat de houtzaagmolen met de toepassing van de krukas pas aan het einde van de 16de eeuw zijn intrede deed in de Zaanstreek, wordt vaak verondersteld dat het wagenschot van de Grote Kerk niet op deze manier zou zijn gemaakt. Het zou met de hand, middels het kloven en zagen, zijn vervaardigd, door personen die verenigd waren in het handzagersgilde. Uitgaande van vier planken of vier zaagsneden per dag zou voor de vervaardiging van het wagenschot voor het volledige binnenbeschot 1400 mandagen of te wel zeven manjaren (uitgaande van de huidige arbeidsnormering) nodig zijn. Een tijdrovend en kostbaar proces, het is dan ook de vraag of het toch niet op een andere machinale manier is gemaakt. Een mogelijke optie is het gebruik van

de watermolen. Niet de molen die water uit polders maalt, maar de molen aangedreven op waterkracht. Deze op waterkracht aangedreven zaagmolens stonden voornamelijk in de nattere hooggelegen gebieden zoals in de Jura. Denkbaar is dat wagenschot werd geïmporteerd als eindproduct, maar of deze veronderstelling juist is zal moeten blijken uit verder onderzoek.

HERKENNING VAN WAGENSCHOT VERVAARDIGING

Aan de kopse kanten kan men wagenschot of kwartiersgezaagd hout herkennen aan zijn haaks op de plank staande jaarringen. De zijkanten hebben een fijne nerf met gladde spiegellende vlakken. Een belangrijk kenmerk is de tapse vorm. De onderkant heeft een breedte van 1 à 1,5 cm, de bovenkant van 0,7 tot 1 cm. In de onderkant is ruimte voor de V-vormige groef en de bovenkant wordt afgeschuind aan de voorkant voor de messing.

De planken zijn geschuurd aan de zichtkant, aan de achterkant zijn de bewerkingssporen met strijklicht zichtbaar, bij machinaal gezaagd hout, een regelmatige zaagslag, bij handgezaagd hout een onregelmatige zaagslag. Bij kloven zijn veel spiegels zichtbaar en zijn in de nerf onderdelen van het hout meegetrokken. Wagenschot werd voornamelijk toegepast als afwerking omdat het voor hout een minimale werking heeft, weinig krimp en geen kromtrekking, en het bovendien fraai oogt. De term wagenschot heeft uitsluitend betrekking op eiken, niet op andere houtsoorten.

De tapse vorm van het wagenschot

Machinaal gezaagd wagenschot

Hand gezaagd wagenschot

Gekloofd wagenschot

Het gewelf van het orgelbalkon

WAGENSCHOT IN DE KERK

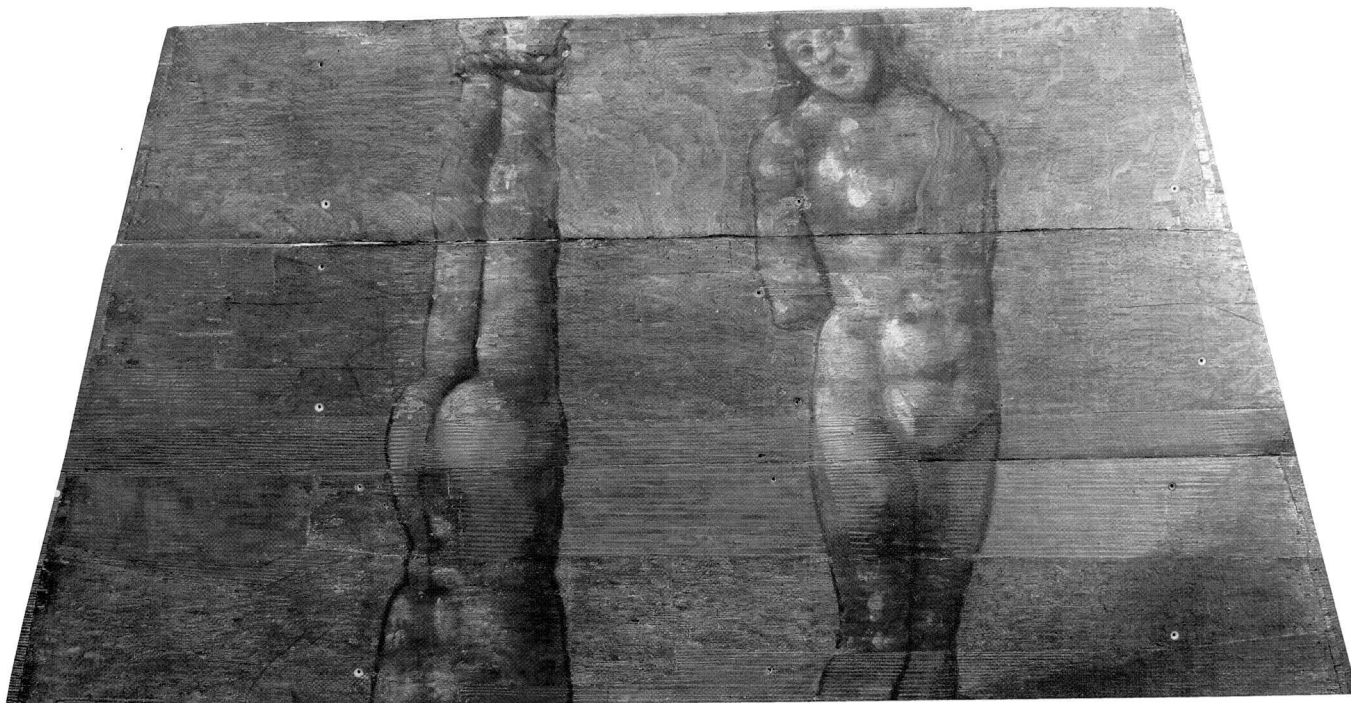
Waar het wagenschot voor de kerk in Alkmaar vandaan kwam is niet bekend. In de beschrijvingen van archivaris Bruinvis staat slechts het volgende vermeld: "Door Pieter Jansz. Timmerman werd in 1494 aangenomen het bewerken van het wagenschot, het 100 dat gegroefd en gemest werd voor 3 rijnsguldens en 3 stuivers en dat gestreken werd voor 2 rijnsguldens en 3 stuivers; en door hem en Claes Jansz. Het dekken van de kerk voor 30 rijnsguldens en 1 oort."² Aangenomen kan worden dat deze vermelding betrekking heeft op een aanvulling of uitbreiding van het reeds aanwezige wagenschot.

Ook voor andere objecten in de kerk is wagenschot toegepast: paneelvlakken van het koorgestoelte, gewelfvlakken van het balkon van het Van Covelien orgel, de zijpanelen van de orgelkas, de paneelvlakken van de onderkant van het koorhek en het herdenkingsbord *De Christelijke Zeevaart*. Waarschijnlijk zijn de paneelschilderingen *De zeven werken van barmhartigheid* van C. Buys, waarvan het origineel in het Rijksmuseum hangt en een kopie in de kerk, ook van wagenschot vervaardigd.

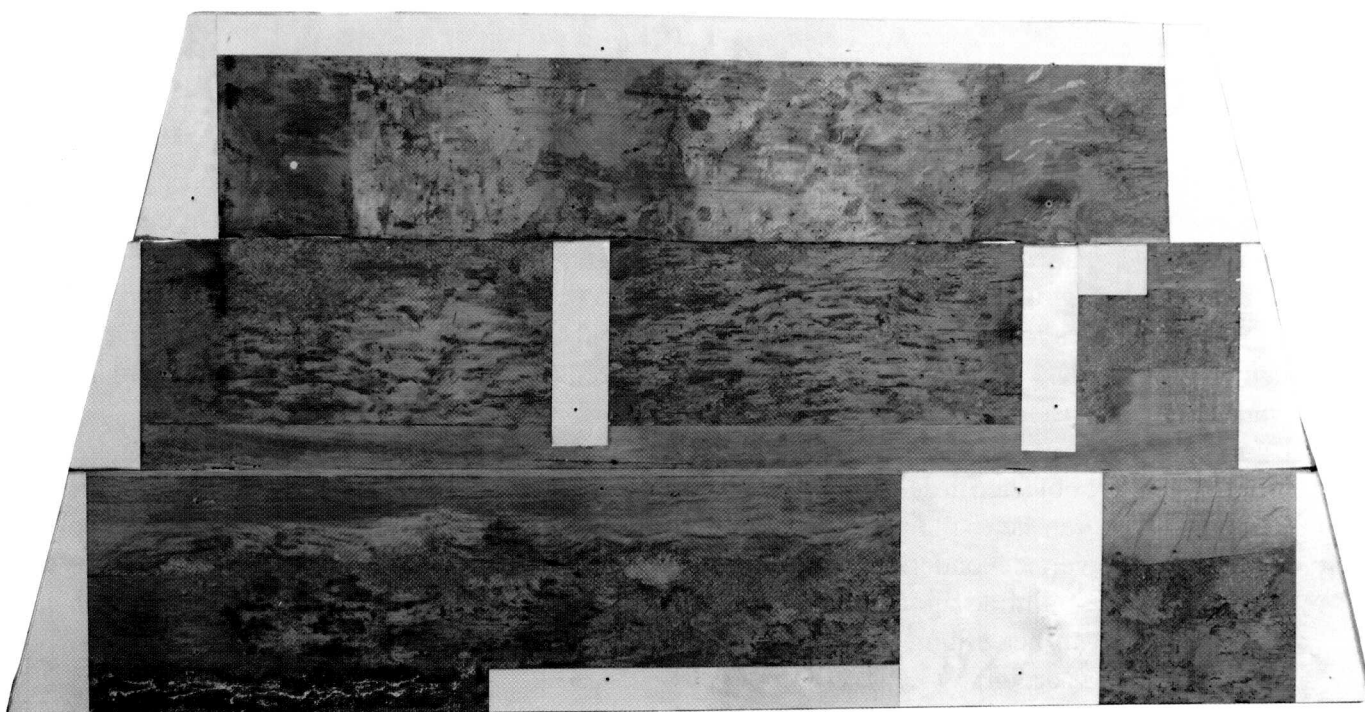
DE RESTAURATIE VAN HET HOUT

Het restauratiewerk bestaat uit twee delen, het Laatste Oordeel in de koorsluiting en het beschilderde gewelfbeschoot uit het noordtransept. Beide gewelven zijn gedemonteerd in 1886 en verplaatst naar Amsterdam. Het Laatste Oordeel vormde een onderdeel van de vaste collectie van het museum. De schildering is in de jaren dertig geretourneerd en in 1941 teruggeplaatst in het gewelf van de kerk. Het gewelf uit het noordtransept heeft tot de kerst van 1999 in de kelders van het Rijksmuseum gelegen.

Hoewel het volledige gewelf in de eindfase van de bouw van de kerk is beschoten en vervolgens

Voorkant hellevak

Achterkant hellevak

is beschilderd, is de problematiek van de twee gewelfvelden verschillend. Beide zijn in de loop der tijd hersteld en gerestaureerd. In 1886 na de demontage van het volledige beschot is de schildering van het Laatste Oordeel gerestaureerd. Het slechte hout is verwijderd en aangevuld met kwartiers gezaagd hout, met diverse dikten, en dit is bevestigd met dunne ijzeren spijkertjes in klampenstukken aan de achterkant van de plank.

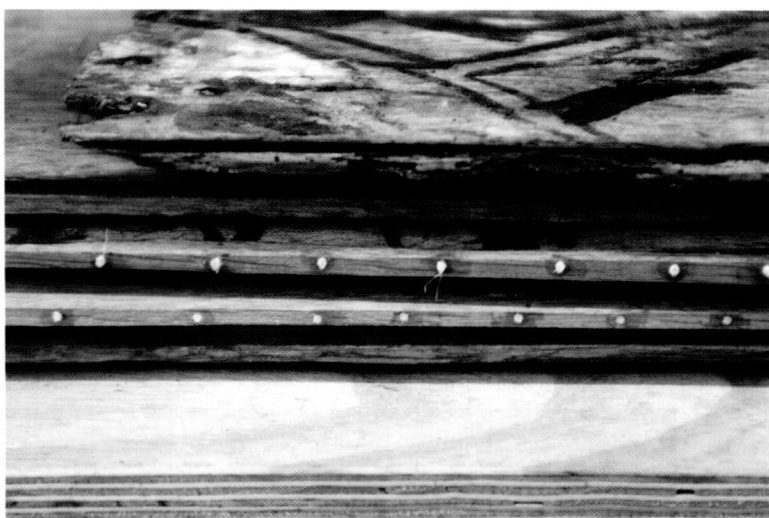
Het Laatste Oordeel

Het Laatste Oordeel is verdeeld over negen driehoekige vakken, waarbij het begin- en eindvak twee rechthoekige driehoeken zijn met de punt naar beneden. De zeven vakken ertussen zijn gelijkbenige driehoeken met de punt naar boven. De schildering was onderdeel van de Rijksmuseumcollectie en stond tevens opgesteld in het museum. Een zelfde vorm, een gedrukte kwartcirkel, was nagebouwd. Planken die te slecht waren om te behouden, werden vervangen door planken uit het overige, uitgenomen beschot.

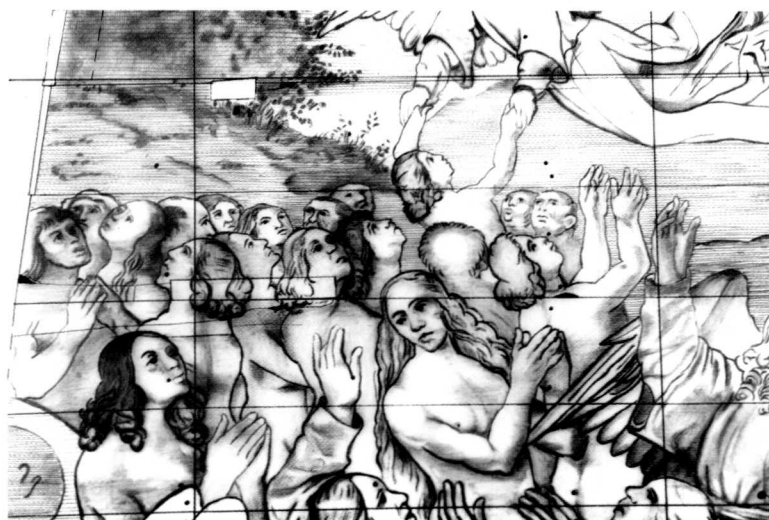
Bij de huidige restauratie worden alle voorgaande restauratieplankjes zoveel mogelijk behouden en worden ze verlijmd in de oorspronkelijke plankvorm. Messing en groef geven de boven- en onderkant van de plank aan. Indien deze zijn verdwenen, wordt naar de voorstelling gekeken en de hoogte van de boven- of onderkant gereconstrueerd. Op twee tekeningen, schaal 1:5, worden de planken en spijkergaten weergegeven. Op afdrucken van de tekeningen wordt de voorstelling getekend. Aan de hand van het oude spijkerpatroon worden de spijkergaten in de sporen gezocht. Dit patroon moet corresponderen. Een afwijking geeft de veranderde tussenruimte weer. Ook kan een horizontale verschuiving worden bepaald. Met de twee verplaatsingen van het beschot (één keer naar Amsterdam en weer terug naar Alkmaar) zijn de zijanten verzaagd om een plaatsing te vergemakkelijken. De voorstelling verschuift hierdoor horizontaal en omhoog. Indien de authentieke plaats is bepaald, kan de zijkant van de plank ook worden aangeheeld. Dit gebeurt met nieuw wagenschot. Met bamboe deuvelpennen wordt een verbinding gemaakt en verstevigd aan de achterkant met 1 mm dun triplex. De voorkant wordt in één vlak gesteld met een doorlopende nerf. De hoeveelheid nieuw restauratiehout is bij deze voorstelling minimaal.

De gehele voorstelling wordt minutieus getekend

Deuvelpennen

Detail van een tekening

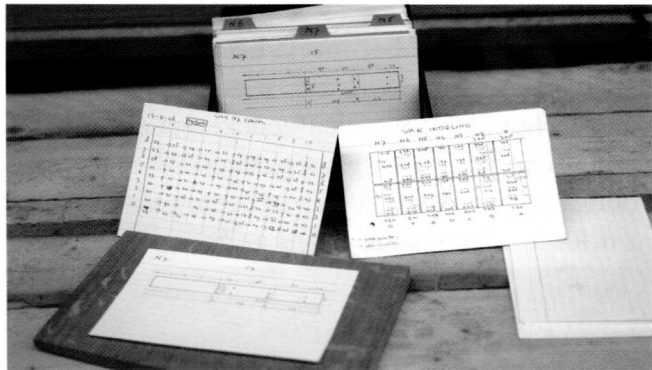
Behouden restauratie plankjes

Detail van de beschildering

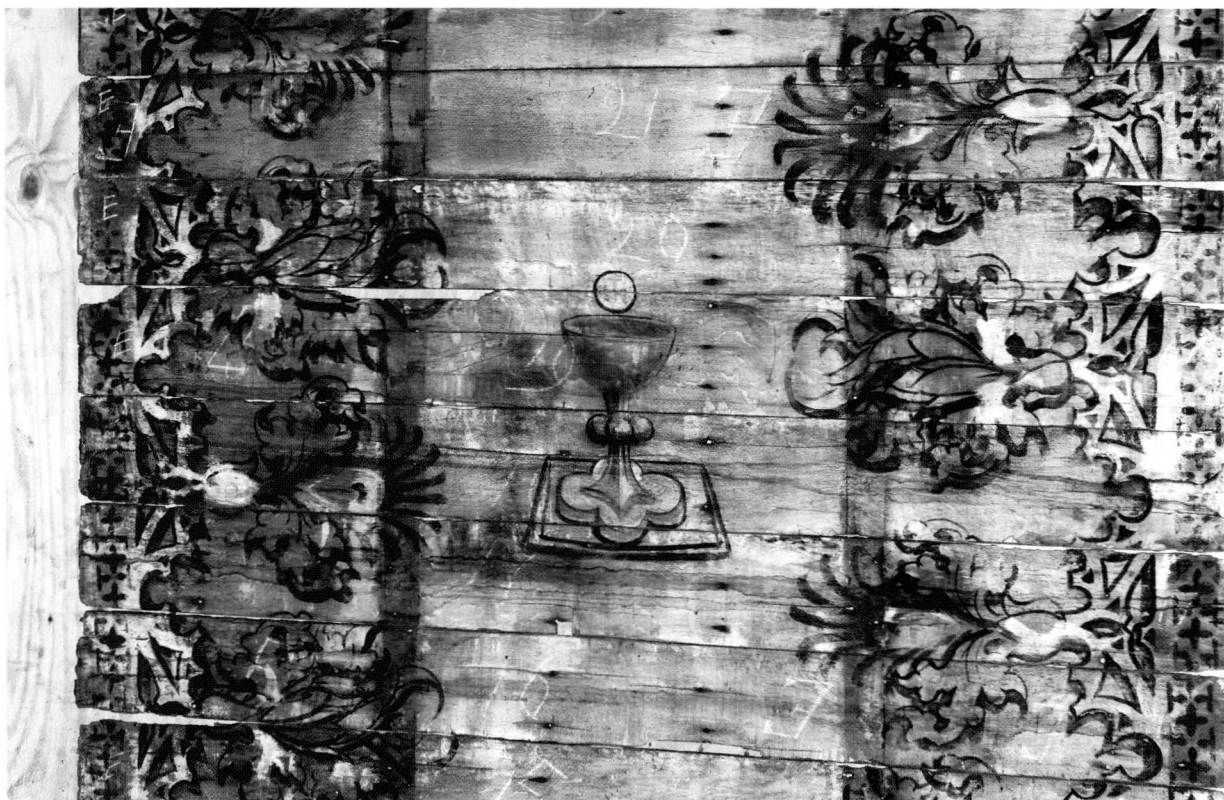
Noordtransept

Na de vondst in het Rijksmuseum gaf de uitleg van de planken een eerste indruk van de volledigheid van de schildering. Twee typen nummeringen waren met krijt op de planken aangebracht (na de demontage). Na enig puzzelen was ook duidelijk dat niet alle planken correspondeerden met het betreffende vak. De naar Alkmaar in kisten vervoerde planken werden na drie jaar op de steiger geopend, schoongezogen en gedocumenteerd. Van elke plank is een systeemkaart gemaakt met daarop aangegeven een voor- en achterkanttekening, waar huidige de breedte, hoogte en dikte op aangegeven wordt als de spijkerafstand. Twee afdrukken van 17 centimeter brede latten op de voorkant van het gewelfvak, bedoelt om het verwaarloosde beschot te ondersteunen geven extra informatie over de juiste plaats van een plank. De matenreeksen van de systeemkaarten worden omgezet in een programma. Afwijkende maten vallen op en geven aan dat een plank in een ander vak thuis hoort. Het gecreëerde overzicht geeft aan hoeveel hout er ontbreekt. Van de veertien gewelfvakken zijn er dertien bewaard gebleven. Van deze dertien vakken is nog ongeveer tweederde aanwezig.

Kaartsysteem

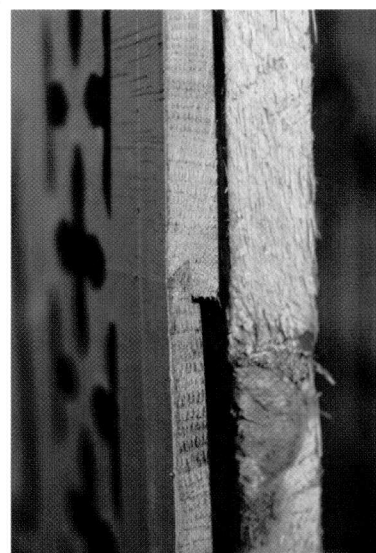
Gaten in planken, ontbrekende plankdelen, vermolmde onder- en bovenkanten en andere uitgebroken stukken zullen worden gevuld met geschikt oud wagenschot, dat is verzameld in de loop der jaren. Deze kleine werkvoorraad is aangevuld door de afdeling monumentenzorg en archeologie van de gemeente Alkmaar met ruim dertig planken met de juiste kenmerken. Het met oud wagenschot invullen van de oude gewelfdelen is hiermee opgelost.

Ciborie uit noordtransept met krijtnummering en latafdrukken

Voor het invullen van de ontbrekende planken moesten we echter op zoek naar nieuw wagenschot. Wagenschotpanelen afkomstig uit kasten, lambriseringen, raamluiken en deuren zijn over het algemeen ongeschikt voor gewelfrestauratie. Vaak zijn ze behandeld met was waardoor ze moeilijker verlijmbaar en slecht retoucheerbaar zijn, ook de werkende dikte is te klein omdat er een bossing aan is geschaafd van soms 3 centimeter. Oude beschilderde vloeren en plafonds zijn wel geschikt, mits ze niet te veel beschadigd zijn. Een andere optie is het laten maken van wagenschot, bijvoorbeeld door stamdelen te kopen op de houtmarkt en verzagen tot wagenschot of fineerresten te kopen bij een schilfabriek of plaatmateriaal te kopen met als toplaag kwartiers gesneden eiken eikenfineer of dosse gezaagd eikenhout te verwerken.

De laatste optie is het meest eenvoudig in zijn uitvoering, maar hier kleven zowel voor- als nadelen aan. Een grove nerf, zonder spiegels blijft namelijk altijd zichtbaar ten opzichte van de wagenschot planken, ook afgedekt met een schrale kalkgrond. Een tweede nadeel is dat het hout door krimp krom kan gaan trekken. Voordeel is echter dat deze dosse gezaagde planken ruim voorradig op de markt zijn met een kwaliteit die varieert van hoog tot laag, van Frans, Slowaaks, naar Russisch en Amerikaans en bovendien in alle maten verkrijgbaar is.

Links: nieuw wagenbeschot. Rechts: messing en groef

Op dit moment is gekozen voor het gebruik van fineerresten. In de fineerindustrie worden de esthetische kwaliteiten van kwartiers hout nog steeds gebruikt. Stammen worden met stalen klauwen beetgehouden en kwartiers geschild. De reststukken zijn planken van 2,5 tot 3 cm eerste kwaliteit hout zonder noesten of kwasten. Met een hoogte van gemiddeld 18 cm. Ideaal voor dit restauratieproject. Dikkere stammen met een rechte nerf zijn niet te vinden. In het atelier van meubelrestaurator en vakcollega P. Bruys zijn deze fineerresten bewerkt en samengesteld tot wagenschot planken.

Voortekomstiger restauratieprojecten zou wellicht gebruik kunnen worden gemaakt van authentiek gezaagd wagenschot. Het opnieuw inrichten van een houtzaagmolen met wagenschotinrichting behoort namelijk tot de mogelijkheden. Er zijn plannen om de eerste en laatste houtzaagmolen *De Otter* in Amsterdam te verplaatsen of te reconstrueren in Uitgeest, de woonplaats van Cornelis Corneliszoon, de uitvinder van de door wind aangedreven houtzaagmolen.

NOTEN

¹ De uitvinder, Cornelis Cornelisz van Uitgeest bouwde in 1594 de eerste door windkracht aangedreven houtzaagmolen in Alkmaar. Daarmee werd de eerste stap gezet in het ontstaan van een windmolenindustrie langs de Zaan. Zie voor een historische beschrijving: De Vries, J. & A. Van der Woude (1995) en Dobber, W. & C. Paul (red.) (2004).

² Dit citaat is opgenomen in: Bruinvis 1904.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Bruinvis, C.W. (1904) De bouw en versiering der St. Laurens- of groote kerk te Alkmaar, *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 28, p. 147-237.

De Vries, J. & A. Van der Woude (1995) *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, tweede druk.

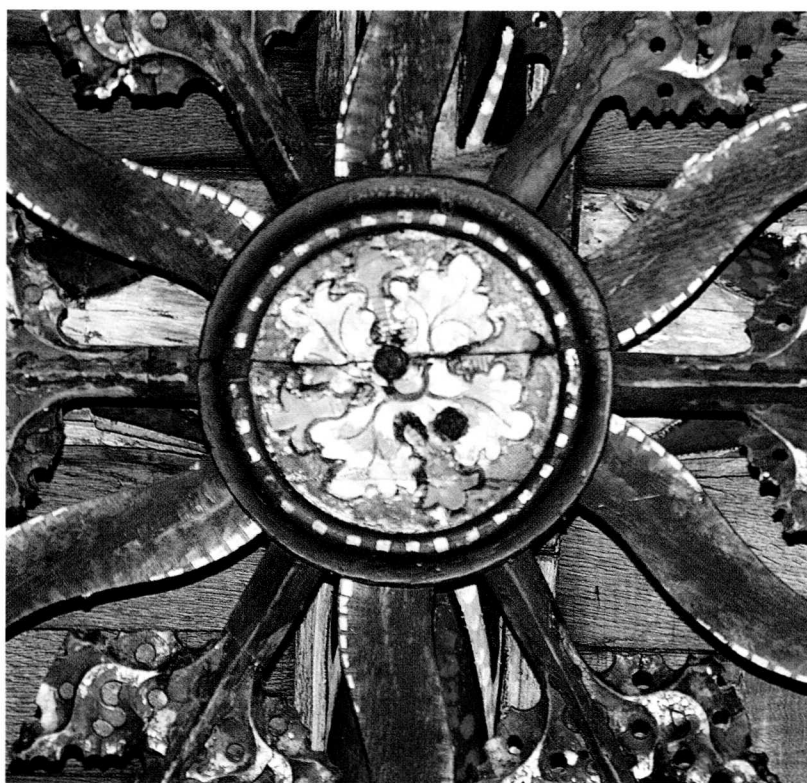
Dobber, W. & C. Paul (red.) (2004) *Cornelis Corneliszoon van Uitgeest. Uitvinder aan de basis van de Gouden eeuw*, Stichting Industrieel erfgoedpark 'De Hoop' Uitgeest, Zutphen: Walburg Pers.

Haakma Wagenaar, W. (2002) Het in 1885 verdonkeremaande gewelf uit de Sint Laurenskerk, in: Bitter, P. & L. Noordegraaf (eds) *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, p. 273-286.

Noordegraaf, L. (eindred.) (1996) *Glans en Glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Perk, W.A.G. (1974) *Zes eeuwen molens in Utrecht*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

De foto's voor dit hoofdstuk zijn gemaakt door Edwin van den Brink

Gewelfschotel Lam Gods [foto: J. Elsinga]

HET HERSTEL VAN DE HEL IN DE GROTE OF SINT LAURENSKERK TE ALKMAAR

WILLEM HAAKMA WAGENAAR

De Hel in restauratieopstelling [foto: J. Elsinga]

WARMENHUIZEN - AMSTERDAM

In 1890 werden de gewelfschilderingen van omstreeks 1525 uit de kerk van Warmenhuizen overgebracht naar Amsterdam om te worden geplaatst in het nieuwe gebouw van de Teekennormaalschool op het terrein van het Rijksmuseum. Met het oog op hun komst had architect Cuypers het schoolgebouw voorzien van een zijvleugel in de vorm van een kapel. Doordat de porring van de daarin gemaakte gewelfspanten niet overeenkwam met die in Warmenhuizen, verliep de montage van de vijf sluitingsvakken met de voorstelling van het Laatste Oordeel moeizaam. Pas nadat de zaag in het oude werk was gezet paste het in de nieuwe kap. Na hun in 1893 voltooide restauratie konden de schilderijen buiten schooltijd door de museumbezoeker worden bezichtigd. Zij stonden als nummer 2193 in de catalogus van het Rijksmuseum en waren op grond van een overlevering in een 18de-eeuwse kroniek aanvankelijk op naam gesteld van Jan van Scorel. Zij keerden in 1964 naar Warmenhuizen terug.¹

ALKMAAR - AMSTERDAM

Al in 1885 was het van 1518 daterende Laatste Oordeel uit de Laurenskerk van zijn plaats gehaald om na enige omzwervingen in 1901 zijn bestemming te bereiken: Het Rijksmuseum in Amsterdam. De poging om een kapconstructie te imiteren werd niet herhaald. In plaats daarvan werden de negen vakken in zaal 299 als een decorstuk op een gewelfvormig staketsel bevestigd. De gewelfvakken waren niet door zware gewelfribben gescheiden maar door dunne 4,5 cm brede latten. Ondanks de daarmee gewonnen ruimte moest de straal van het gewelf ook ditmaal worden verkleind en de zaag gehanteerd om de negen vakken in de zaal geperst te krijgen. Voor het restaureren en aanvullen van de schildering werd ditmaal een beroep gedaan op Jan Dunselman. De schildering kreeg nummer 665a en gold als werk van Jacob Corneliszoon van Oostsanen. Deze toeschrijving werd al in 1908 in twijfel getrokken en in 1911 vervangen door een toeschrijving aan Cornelis Buijs, de broer van Jacob Corneliszoon.²

TERUG IN ALKMAAR

In 1925, tijdens de grote herziening van het Rijksmuseum onder Schmidt Degener, werd zaal 299 onttakeld en het Alkmaarse Laatste Oordeel opnieuw ingepakt voor verzending retour afzender. Het besluit hiertoe werd waarschijnlijk genomen in de veronderstelling dat de schildering spoedig daarna op de oorspronkelijke plaats zou kunnen worden herplaatst. De twee jaar eerder begonnen restauratie van het kerkgebouw vorderde echter traag zodat het overgebrachte beschot tot 1941 op de zolder boven de Librye van de Laurenskerk opgestapeld bleef. Toen kon het eindelijk naar boven worden gebracht om zijn plaats in de herstelde kap weer in te nemen. De herplaatsing

De Hel in de museum-opstelling, kort na de in 1902 voltooide restauratie Dunselman (Peintures Ecclésiastiques, 1903)

zorgde voor het tegengestelde probleem. Afgedwongen door de krappe maten van de zaal in het Rijksmuseum Amsterdam, waren de vakken van het gewelf iets versmald, de planken dus iets verkort. Hun lengte was daardoor niet meer bepalend voor hun positie in de kap. De verkorte planken konden te hoog in de zich naar boven vernauwende vakken worden geplaatst. In de op hun punt staande meest westelijke vakken konden zij juist te ver naar beneden worden geschoven. Vooral in de over twee van zulke verschillende vakken verdeelde Hel was de situatie gecompliceerd omdat daarin tijdens het pasklaar maken in het museum weer een strook was toegevoegd ter breedte van de weggelaten rib.³ Zonder deze ingevoegde strook zou ofwel de verticale buitenlijn van de toren in de Hel worden verstoord, ofwel de omtrek van de eveneens over beide vakken verdeelde ketel. Bij het vinden van de positie in de kap zullen de timmerlui zich in 1941 voornamelijk hebben laten leiden door de over alle vakken doorlopende voorstelling.

2003; HET VAK MET DE HEL NADER BEKEKEN

Omdat de planken in Amsterdam waren ingekort, waren er bij hun terugkeer in Alkmaar stukjes aan hun einden bijgeplaatst, soms aan één kant, soms aan beide kanten. Hoewel de aansluiting van de twee vakken met de Hel niet erg verstoord leek, zou de positie van de planken dus iets gekanteld en verticaal of horizontaal verschoven kunnen zijn ten opzichte van de oorspronkelijke toestand. De Hel was getekend door reparaties van de tijdens de demontage in 1885 ontstane breuken. Deze reparaties bestonden uit ingezette nieuwe veelhoekige stukken die de grens van de messing-en-groefverbindingen tussen de planken negeerden. Niet alleen was het plankenpatroon hierdoor hinderlijk verstoord, maar de kans leek groot dat door deze wijze van repareren oorspronkelijke onderdelen ten opzichte van hun omgeving iets waren gedraaid. Bovendien is het grootste vak van de Hel in twee helften verdeeld door de niet originele plank met de borstpartij van het omkijkende sleurende hellemonster. De bovenste helft en benedenste helft van de voorstelling zouden dus ten opzichte van elkaar verschoven kunnen zijn. De planken bezaten immers niet meer hun oorspronkelijke lengte.

Aangenomen dat de kap nog grotendeels als een oorspronkelijk geheel in elkaar gebleven was, dan zou daarin de juiste

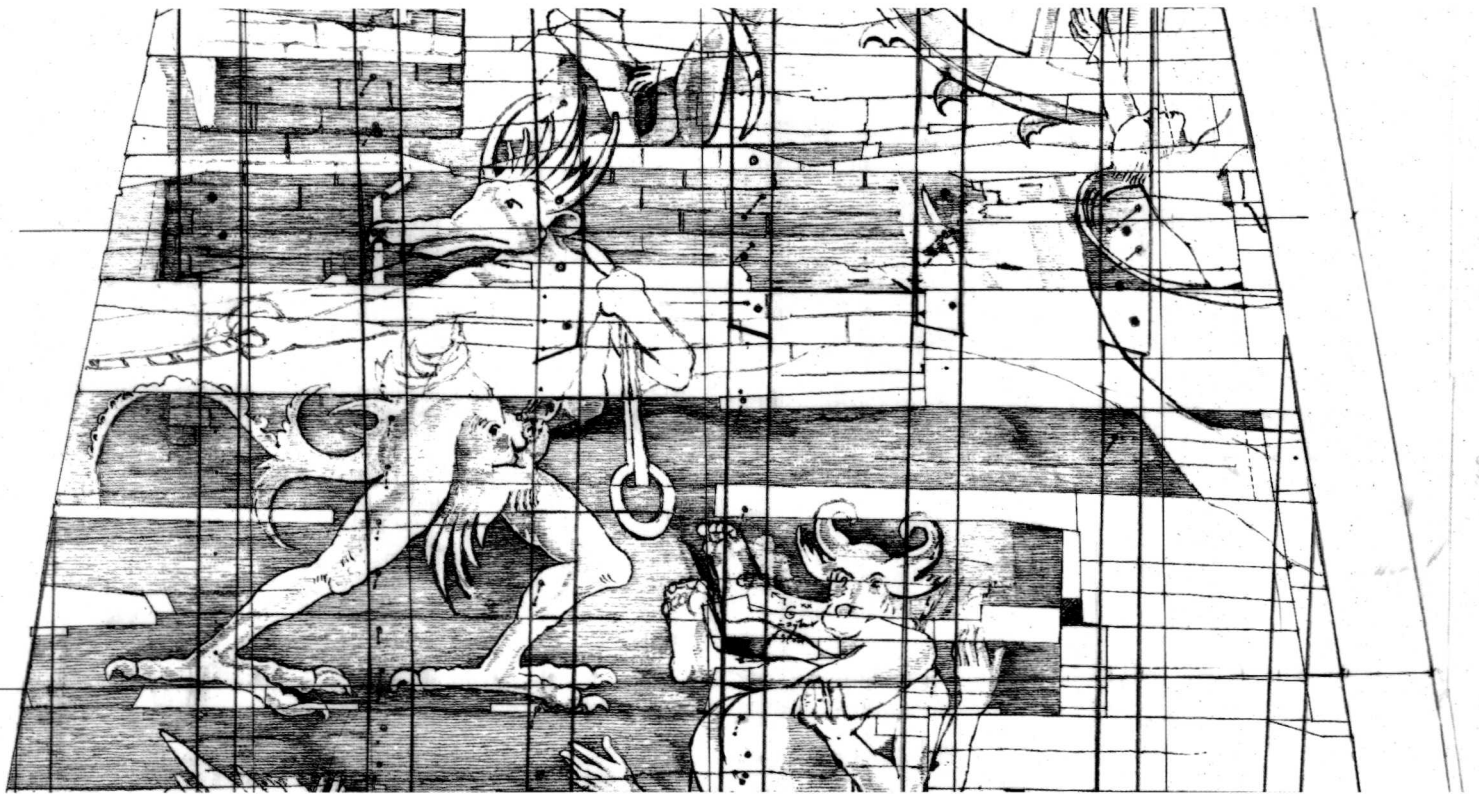
Documentatietekening van De Hel, 2003. Op de niet oorspronkelijke inzetstukken zijn geen toonverschillen aangebracht, alleen omtreklijnen [tekening: Willem Haakma Wagenaar]

*Boven: de kapconstructie, na demontage van de twee vakken met De Hel.
Onder: de kasporen met de resten en gaten van het oorspronkelijke beschot
tussen soortgelijke herinneringen aan 19de- en 20ste-eeuwse afdekkingen
[foto's: J. Elsinga]*

positie van het gewelfbeschot kunnen worden afgelezen in de resten of gaatjes van de oorspronkelijke spijkers waarmee het beschot in de kap bevestigd was geweest. Nadat de twee vakken met de Hel in 2003 waren opgemeten, op schaal in tekening gebracht en gedemonteerd, kon de kap nader worden onderzocht. De meeste sporen en daartegen gespijkerde gewelfschenkels waren nog oud en met hun oorspronkelijke spijkers aan elkaar verbonden (zie afbeelding links). Alleen de onderste schenkels bleken tijdens de vorige restauraties van hun plaats genomen te zijn, enige te zijn ingekort, sommige zelfs verwisseld. Het onderzoek moest zich dus richten op de daksporen en de daartegen bevestigde bovenste schenkels. Hun voorzijde was bezaaid met de gaten van de koperen draadnagels uit 1941, de resten van de spijkers waarmee in hetzelfde jaar als bescherming bedoeld asfaltpapier was vastgezet, gaten en resten van de gesmede spijkers waarmee het vervangende beschot in 1886 was bevestigd en de resten of gaten van de

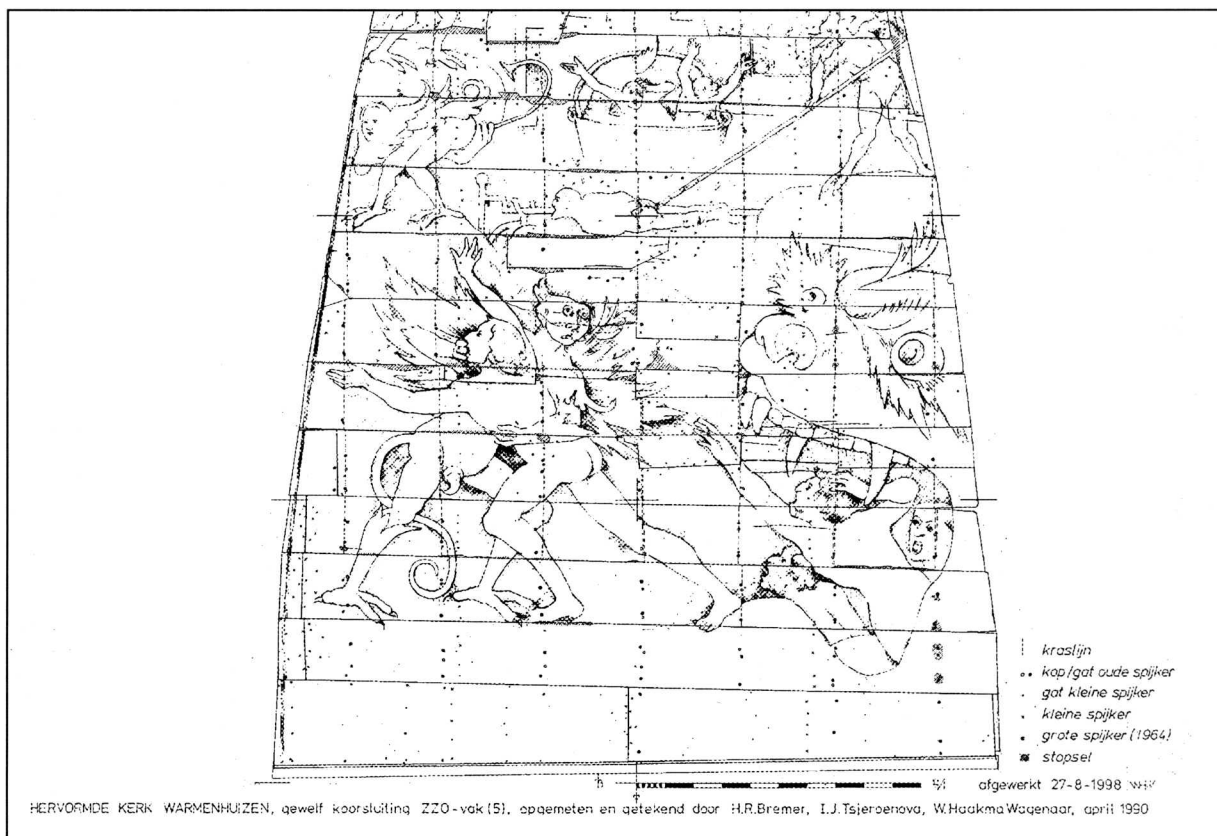
Deel van een afdruk van de documentatietekening ter hoogte van de niet oorspronkelijke borstpartij van het omkijkende monster met de ketting, met aanduiding van de kapconstructie erachter en de daarin teruggevonden posities van de oorspronkelijke spijkers [tekening: Willem Haakma Wagenaar]

oorspronkelijke 16de-eeuwse gesmede spijkers. Vooral het onderscheiden van de 19de-eeuwse en de gezochte 16de-eeuwse spijkersporen leek een lastige opgave.

Het opzoeken ging als volgt: De in de opmetingsstekening vastgelegde positie van de oorspronkelijke spijkergaten werd per spoor weer omgezet in een reeks maten. Dezelfde reeks moest in de door spijkergaten getekende kapconstructie worden gezocht. Omdat spijkers niet altijd volkomen haaks zijn ingeslagen konden de maten binnen de corresponderende reeks enigszins afwijken. De gezochte posities werden tenslotte gevonden. Daaruit bleek dat het beschot in 1941 ongeveer 3,5 - 4,5 cm te laag in de kap was geplaatst en dat de bovenhelft ook nog 5 cm naar links was verschoven. Deze verschuiving moet al bij het opbouwen van de opstelling in het Rijksmuseum zijn ontstaan getuige de door Dunselman op de ingezette plank aangevulde borstpartij van het omkijkende monster. Dat monster trok oorspronkelijk harder aan de ketting waarmee het de vijf vluchtenden in het naastgelegen vak naar de hel terugsleurt.

DE HEL VERGELEKEN MET DE HEL IN WARMENHUIZEN

Enige onderdelen van de voorstelling in Warmenhuizen zijn ontleend aan de grotere voorstelling in Alkmaar. In de Hel is dat ten eerste de overheersing van de wanhopige naar links strevende verdoemde (zie afbeeldingen p. 35 en 38) Het monster dat hem overheerst heeft in Warmenhuizen het gezicht gekregen dat doet denken aan het buitenaardse wezen ET uit de gelijknamige film. Dit gezicht is tijdens de Cuypers-restauratie ontstaan. Oorspronkelijk had dit monster dezelfde langwerpige bek met opstaande zwijnetanden als zijn Alkmaarse voorbeeld. In de Alkmaarse schildering waren het gezicht en de linkerarm van de verdoemde door Dunselman aangevuld op nieuw ingezet hout. Deze aanvullingen werden na terugkeer in het gewelf door Gerard Jansen grondig veranderd. Hij schuurde de lichte hogen weg en overschilderde de arm en het gezicht met een dunne groene laag verf. Zonder deze verandering zou in de aanvulling

Fragment van De Hel in Warmenhuizen (documentatietekening 1990) [tekening: Willem Haakma Wagenaar]

van Dunselman alleen de aansluiting van de rechterbovenarm op de oorspronkelijke schouder van het monster ongelukkig genoemd kunnen worden. Omdat de vechtende figuren zo duidelijk het voorbeeld voor het Warmenhuizense tweetal zijn geweest, kan worden aangenomen dat in Alkmaar het monster oorspronkelijk ook met zijn rechterhand het hulpgeroep van de verdoemde smoorde.

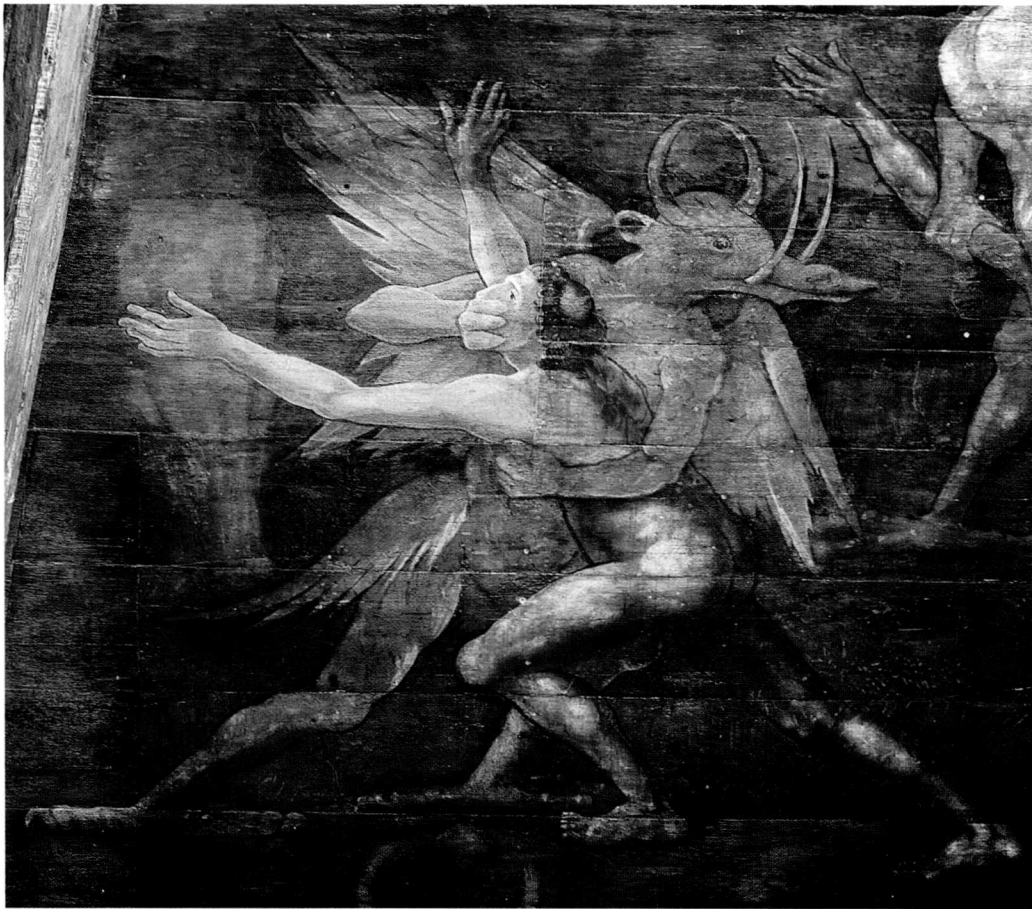
DE HELLEMOND

De rechter benedenhoek van het tafereel was gevuld met vlammen. (zie afbeelding p.34) Zij waren voornamelijk te vinden op tijdens de restauraties nieuw ingezet hout. Op oude fragmenten daartussen waren een met uitgestrekte armen om genade smekende figuur te zien en enkele onduidelijke vormen onderaan en hoger, rechts van de ondersteboven gehouden verdoemde. Voor wie de Hel van Warmenhuizen kent, zijn genoemde onduidelijke vormen bij weglating van de vlammen direct te herkennen als onderdelen van een Hellemond (zie afbeeldingen p. 35 en 38). Ook in Alkmaar werd deze hoek oorspronkelijk ingenomen door zo'n grote afschrikwekkende ingang. De ondersteboven gehouden verdoemde griezelt in het vooruitzicht in de opengesperde muil te worden geworpen. De eerst genoemde ongelukkige tracht zich uit de buurt van deze Hellemond te vechten.

Dat Jansen in 1941-1942 het vuurtje van Dunselman met nog wat nieuwe vlammen opstookte kan gezien zijn manier van werken geen verbazing wekken, wèl dat Dunselman dit onderdeel in 1902 niet heeft gecompleteerd. Hij voerde de restauratie immers uit in het Rijksmuseum dat sinds 1891 beschikte over de Warmenhuizense gewelfschilderingen met de complete copie van de Hellemond. Werd hem de toegang tot deze schilderijen ontzegd of is geen van zijn opdrachtgevers op het idee gekomen hem op de Warmenhuizense schilderijen te attenderen omdat zij zelf de overeenkomst niet zagen of niet wilden zien? Het is niet bekend.⁴

Het omkijkende monster met de ketting. De borstpartij van Dunselman in 2005 aangepast aan de gecorrigeerde positie van de planken in de kap [foto: J. Elsinga]

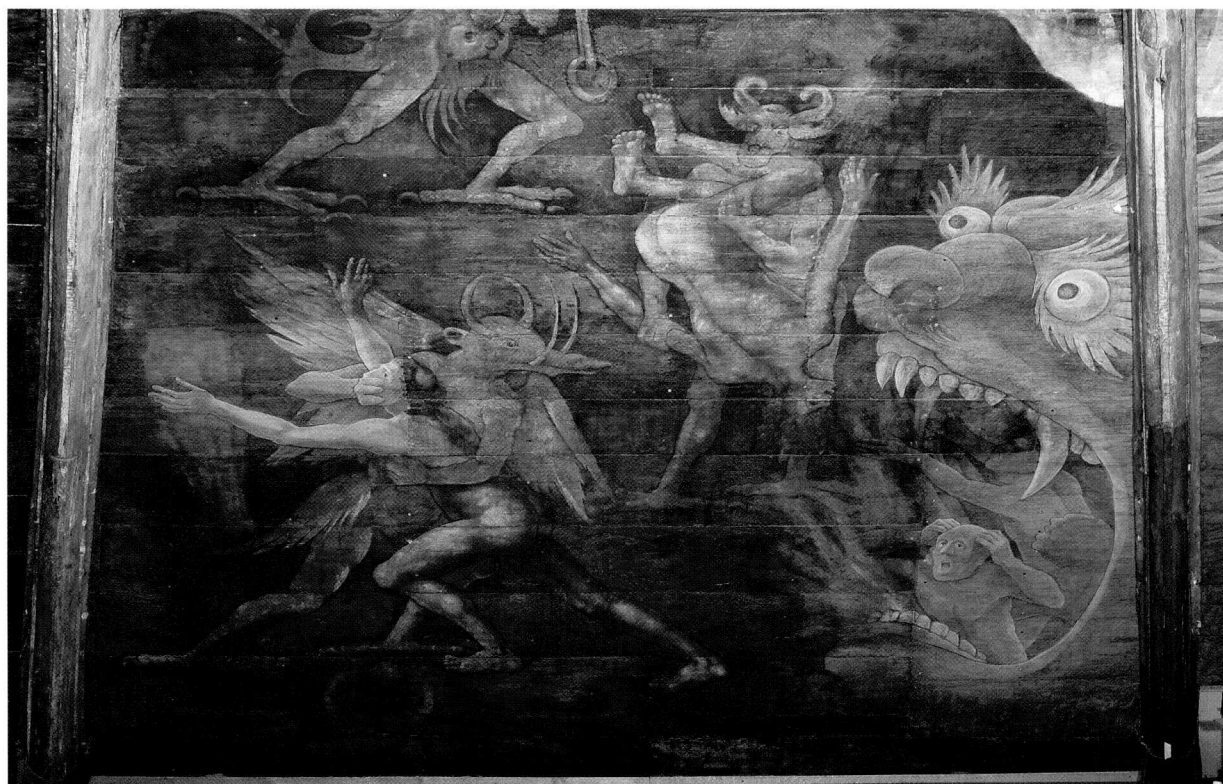
De kansloze worsteling. Verbeterde aanvulling van de armen ter plaatse van de niet oorspronkelijke planken [foto: J. Elsinga]

HET HERSTEL VAN DE VOORSTELLING VAN DE HEL

Na het in 2003 begonnen tijdrovende herstel van de planken en de even tijdrovende verwijdering van de vernislaag, werd begonnen met het bijwerken van de reparaties en het retoucheren van onregelmatig versleten plekken in horizontaal gearceerde retouches. De door Dunselman aangevulde borstpartij van het omkijkende monster met de ketting werd aangepast aan de naar rechts gecorrigeerde positie van de planken erboven. (zie afbeelding hieronder) Tegelijk is een ontwerp gemaakt voor het herstel van de twee zoëven genoemde partijen; het gezicht en de armen van de vechtende verdoemde en de rechterarm van zijn helse opponent en de Hellemond. Dat gebeurde na overweging van het volgende:

Het gevecht op de voorgrond. Was de invulling van Dunselman uit 1902-1904 ongewijzigd gebleven, dan zouden de daarin aanwijsbare zwakheden voor lief genomen zijn. Getuige de zwart-witfoto's uit de museumperiode sloten toon en plasticiteit goed aan op het bijgewerkte oorspronkelijke werk (zie afbeelding p. 34). In 1941 werd deze aanvulling daarom misschien misleidend of gewoon te plastisch en daarom lelijk gevonden. Als gezegd, werd de partij door Jansen veranderd met schuurpapier en dungestreken groene verf. Omdat de ingevulde partij door deze behandeling storend uit de toon viel, is besloten tot het maken van een herziene invulling waarin de armen geplaatst zijn als in de Warmenhuizense figuren die immers op de oorspronkelijke in Alkmaar gebaseerd zijn. Zo is het uitgevoerd, in liggende arcering.

De Hellemond. Ook zonder de overbodige verfstreken van Jansen maakte het door Dunselman aangelegde vuur deze benedenhoek rommelig en de oorspronkelijke resten voor de beschouwer onherkenbaar. Uitgaande van deze restanten is de Hellemond naar de Warmenhuizense navolging op schaal gereconstrueerd en is de wanhopige figuur, wiens rechter elleboog bewaard was, gecompleteerd. Een derde figuur is als silhouet geplaatst achter deze en de al aanwezige stakker met de gestrekte armen. De hoektand en kiezen van de Hellemond en de voorkant van de onderkaak werden in de aanvullende reconstructie opgenomen en daardoor begrijpelijk. De vlammen die pas vanuit de diepte achter de rug van het monster onder de ketel horen op te

De Hellemond, gereconstrueerd in 2005 [foto: J. Elsinga]

lichten zijn vernieuwd. Nadat het vuur van Dunselman en Jansen was gedoofd, is de Hellemond met de daarin aanwezige figuren op de niet oorspronkelijke planken gecompleteerd, eveneens in liggende arcering.

Hoewel deze reconstructies gebaseerd zijn op de in het werk aanwezige aanwijzingen en de navolging in Warmenhuizen, zouden zij niet zijn uitgevoerd als deze schildering van Jacob Corneliszoon van Oostsanen verder gaafbewaard was gebleven. Maar de schildering is niet gaaf bewaard, heeft veel van zijn oorspronkelijke kleur en helderheid verloren, is al in de 17de eeuw bijgewerkt en dankzij de restauraties en aanvullingen in de 20ste eeuw als voorstelling altijd “compleet” gebleven. Nu zijn vooral de grafische compositie, de houdingen van de figuren daarbinnen en hun plastische vormgeving authentiek. Door de Hellemond weer herkenbaar te maken is ook de iconografie van de schildering hersteld.

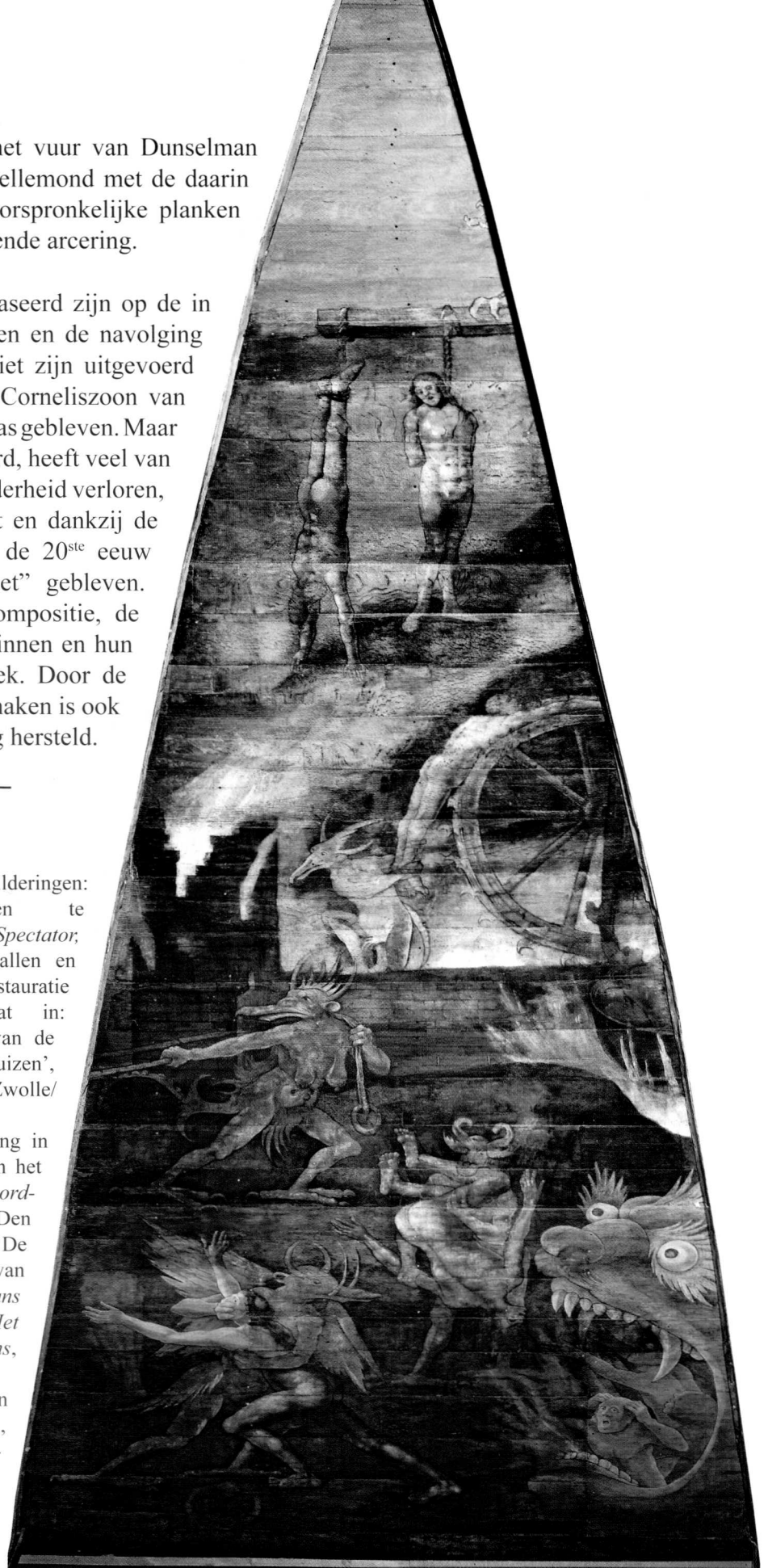
NOTEN

¹ Eerste rapportage over deze schilderijen: D.v.d.Kellen ‘Gewelfschilderingen te Warmenhuizen’, in *De Nederlandsche Spectator*, 1861, nr.50. De 19de-eeuwse lotgevallen en de tijdens de in 1999 voltooide restauratie opgedane bevindingen samengevat in: W.Haakma Wagenaar, ‘Het herstel van de gewelfschilderingen van Warmenhuizen’, *Jaarboek Monumentenzorg* 1999, Zwolle/Zeist 1999, p.214-220.

² Over de plaatsing van de schildering in het Rijksmuseum, hun behandeling en het auteurschap; G.J.Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, II, Den Haag 1937, p.541- 549. W.Kloek, ‘De gewelfschilderingen in het Koor van de Grote Kerk te Alkmaar’, in *Glans en Glorie van de Grote Kerk, Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens*, Hilversum 1996.

³ De strook ter breedte van de weggelaten rib te zien bij J.Six, G.van Kalcken, *Peintures ecclésiastiques du Moyen-Age I*, afl. IX-XI, 1903, afb.49.

⁴ Dat voor een niet herkende Hellemond een vuur in de plaats was gekomen, is al in 1937 opgemerkt in Hoogewerff II, p.542, noot 3.

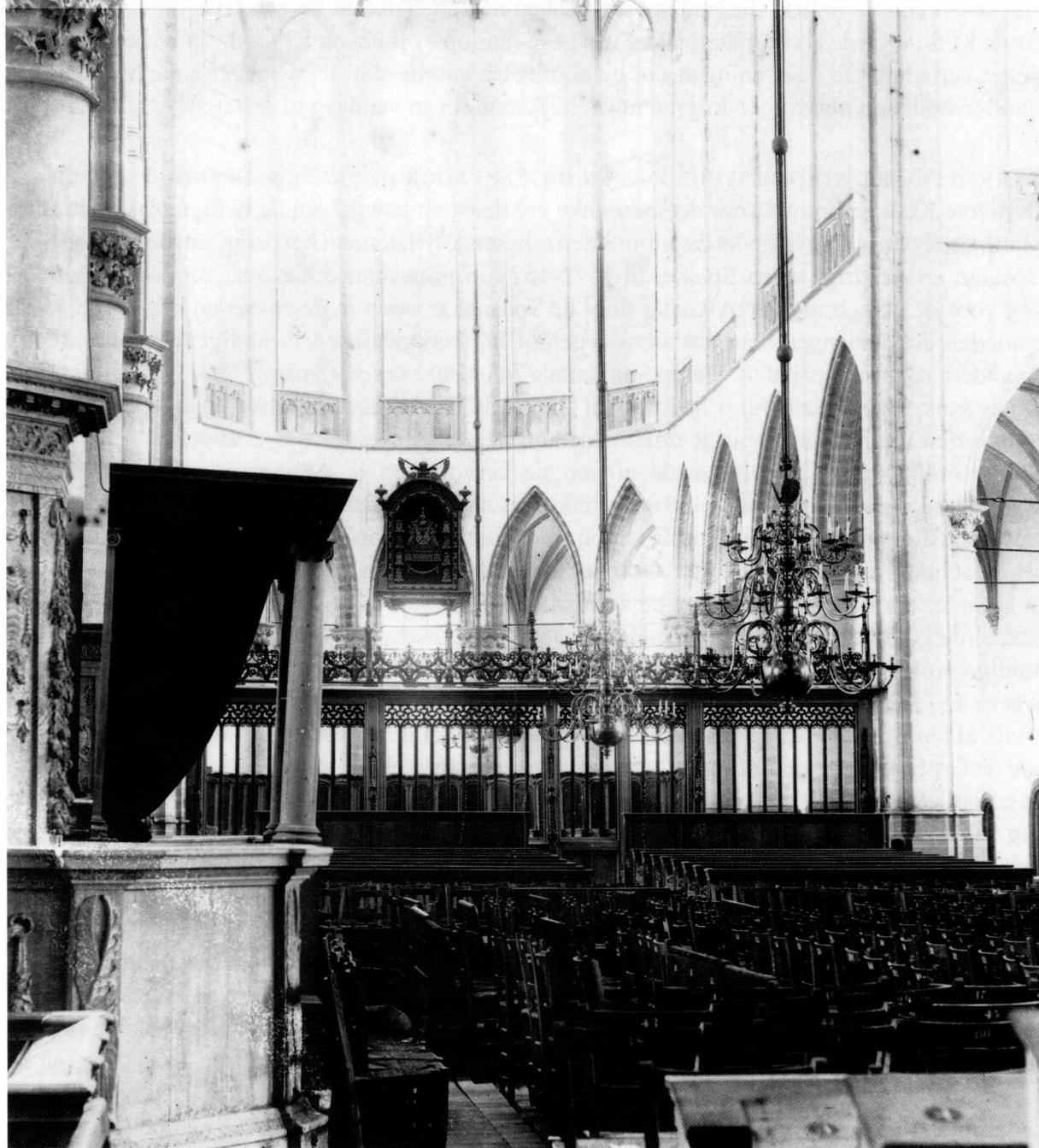
Het grootste van de twee vakken met de Hel, na de in 2005 voltooide restauratie [foto: J. Elsinga]

Gewelfschotel Lam Gods [foto: J. Elsinga]

**EEN KIJKJE IN DE KEUKEN VAN DE
ALKMAARSE KERKMEESTERS
DE SPEURTOCHT NAAR VIER ONBEKENDE
SCHILDERS EN DE RESTAURATIES AAN DE
GROTE KERK IN DE 17DE EN 19DE EEUW**

CARLY MISSET

Interieur Grote Kerk met gezicht op gewelfbeschoot (anoniem, 1886) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Bouwen voor de eeuwigheid: dat moet in spirituele en in praktische zin het streven zijn geweest van de middeleeuwse kathedraalbouwers. Het was ongetwijfeld ook de tweeledige opdracht van de bouwmeesters en handwerkslieden die tussen 1470 en 1520 werkten aan de Alkmaarse Grote Kerk.

Monumentenzorgers en archeologen nemen beter dan wie ook waar hoe het streven om iets onvergankelijk na te laten, in de praktijk altijd weer door de tijd wordt ingehaald. Maar ook op het niet-materiële vlak ligt weinig voorgoed vast. Sommige van de Alkmaarse ambachtslieden hebben misschien nog meegemaakt hoe het werk uit hun jeugd ruim een halve eeuw na voltooiing alweer deels werd onttakeld, als gevolg van hoogoplopende politieke en religieuze conflicten. De sporen daarvan zijn in de Grote Kerk zichtbaar tot op de dag van vandaag.

Naast de monumenten zijn ook de archieven bij uitstek een plek om je te verwonderen over de tijdelijkheid en tegelijk de duurzaamheid van de dingen. Een speurtocht naar de identiteit van vier onbekende schilders die hun sporen hebben achtergelaten in de gewelfschilderingen in de Grote Kerk, leverde als bijmateriaal tal van gegevens op over het onderhoud van het kerkgebouw in het verleden. De inspanningen om de hoofdkerk van de stad te behoeden voor verval en in stand te houden voor volgende generaties, blijken niet van vandaag of gisteren.

KERKMEESTERS, STADSBESTUURDERS EN DE ZORG VOOR HET KERKONDERHOUD

De Grote Kerk, gebouwd voor de katholieke eredienst en gewijd aan de heiligen Laurentius en Matthias, kwam als gevolg van de politieke en religieuze twisten aan het begin van de Nederlandse Opstand en de strijd tegen Spanje, in 1572-1573 in protestantse handen. Vermoedelijk deels nog voor de belegering van Alkmaar door de Spaanse troepen in de zomer en herfst van 1573, ontteden de aanhangers van het nieuwe geloof het kerkgebouw van heiligenbeelden, altaren en andere roomse attributen. Het monumentale *Interieur van de Grote of Sint Laurenskerk* dat Pieter Jansz Saenredam ruim tachtig jaar later schilderde, laat een sobere, grotendeels witte ruimte zien waaruit alle kleurige ornamenten uit de katholieke tijd zijn verdwenen.

Bij de ontmanteling van het oude gingen de hervormden in Alkmaar desondanks minder drastisch te werk dan in veel grote stadskerken in andere Hollandse steden. De beelden van de patroonheiligen Laurens en Matthias hoog in de zuid- en noordgevel lieten ze ongemoeid, net als de schildering van het Laatste Oordeel boven het koor en de andere gewelfschilderingen. In het interieur bleven onder meer de koorbanken, het koorhek en het doopkapelhek gespaard.¹ Hetzelfde gold voor de twee orgels. Het grootste werd driekwart eeuw later vervangen door het huidige grote orgel, dat op het schilderij van Saenredam de ereplaats inneemt.

Wat na 1573 niet veranderde, was het beheer en de zorg voor het onderhoud van het kerkgebouw. Zoals al ten tijde van de middeleeuwse parochiekerk het geval was, bleef het dagelijks beheer van de Grote Kerk na de Reformatie de taak van een apart college, dat dezelfde naam hield als in de katholieke tijd - het college van kerkmeesters of kerkvoogden, dat deze taak vervult tot op de dag van vandaag.² Het eigendom van de kerk was en bleef tot eind 18de eeuw in handen van de stad, die een groot deel van de bouw had gefinancierd. De protestantse kerkmeesters ontvingen hun aanstelling dan ook net als hun katholieke voorgangers van het stadsbestuur.

De Grote Kerk was niet alleen een religieus monument, maar ook een beeldbepalend gebouw dat bijdroeg aan de allure en het prestige van de stad. Belangrijke verfraaiingen die direct afstraalden op de stadsbestuurders, werden dan ook mede uit de stadskas gefinancierd. Dat was onder meer het geval met de bouw van het nieuwe grote orgel in de jaren 1638-1646 en de met kostbaar houtsnijwerk versierde herenbanken voor de stadsnotabelen zelf, vervaardigd in de jaren 1650-1660. Er is alle reden om aan te nemen dat de rechtstreekse bemoeienis van de stedelijke bestuurders met het kerkonderhoud zich doorgaans beperkte tot dit soort toefjes op de

Interieur van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar; olieverf op doek (Pieter Jansz Saenredam, ca. 1665)
 [Collectie Stedelijk Museum Alkmaar]

taart. De meer alledaagse beslommeringen zullen zij met genoegen hebben overgelaten aan de kerkmeesters. Althans, zolang die laatsten hun zaken goed op orde hielden en niet om extra geld bij de stad aanklopten.

De kerkmeesters van de Grote Kerk beschikten na 1573 net als hun katholieke voorgangers over eigen bronnen van inkomsten voor het beheer en onderhoud van het kerkgebouw, de twee begraafplaatsen aan de noord- en zuidzijde van de kerk en naderhand de kosterswoning.³ Deze inkomstenbronnen waren de eerste eeuw na de Reformatie nog aanzienlijk. Een rekeningenboek uit het midden van de 17de eeuw vermeldt over de tien jaar tussen januari 1650 en december 1659 een totaal aan inkomsten van ruim 93.000 gulden. Hiertegenover stond op een paar gulden na hetzelfde bedrag aan uitgaven.⁴ De inkomsten kwamen onder meer uit de opbrengst uit onroerend goed en landerijen die de kerk al sinds de katholieke tijd bezat, renten op uitstaande leningen en hypotheek, de verkoop van obligaties en de elle- en appelmaat (een deel van de opbrengst van twee stedelijke belastingen die van stadswege aan de kerk waren toegekend). Een belangrijk deel van hun jaarlijkse inkomsten haalden de kerkmeesters uit het begraven in de kerk en op het kerkhof.⁵ Naast de verkoop van graven en grafrechten betrof dit diensten als het klokluiden voor de overledenen, “de blazoenen ofte wapenen” (het geld dat vooraanstaande families betaalden voor het ophangen van wapenborden in de Grote Kerk) en de boeten op te laat gebrachte en “on-maetighe doodt-kisten”. Daarnaast werd de kerk af en toe door particuliere schenkers begunstigd met giften en legaten.

Er zijn geen documenten bekend waaruit blijkt dat de Alkmaarse kerkmeesters vóór het tweede kwart van de 18de eeuw rekening en verantwoording van hun handel en wandel moesten afleggen

aan het stadsbestuur. Dat veranderde pas in de jaren 1730, mogelijk als gevolg van de toen algemeen verslechterde economische omstandigheden. Vanaf 1733 moesten de kerkmeesters volgens een besluit van de vroedschap jaarlijks aan de burgemeesters de rekening overleggen van hun inkomsten en uitgaven.⁶ In de Franse Tijd werd de kerkelijke organisatie verzelfstandigd en hield de rechtstreekse bemoeienis van het stedelijke bestuur met de kerk formeel geheel op. Bij mijn onderzoek zijn de bronnen uit het Stadsarchief grotendeels buiten beschouwing gebleven. Het materiaal voor de volgende paragrafen is vooral ontleend aan het omvangrijke archief van de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde gemeente in Alkmaar.⁷

DE ONBEKENDE SCHILDER A.I.S. EN KERKONDERHOUD IN HET MIDDEN DER 17DE EEUW

Bij het restauratiewerk aan de gewelfschilderingen in het koor en het noordtransept van de Grote Kerk is aan het licht gekomen dat de schilderingen door de eeuwen heen regelmatig zijn hersteld en bijgewerkt. Op zich is het al bijzonder dat de pre-reformatorische gewelfdecoraties in Alkmaar niet, zoals in veel andere Noord-Hollandse kerken, na de Reformatie aan het oog zijn onttrokken en afgedekt met een effen verflaag.⁸ Zeker zo bijzonder is de zorgvuldigheid waarmee zij onder hervormd beheer zijn ontzien en bijgeschilderd wanneer er reparaties aan de kap van de kerk nodig waren. De schilders die dit werk voor hun rekening namen, lieten op verschillende plaatsen in het gewelf hun naam of initialen achter. De vraag rees of uit schriftelijke bronnen meer te weten te komen was over hun identiteit en achtergrond.

De signatuur van de onbekende schilder C.P.N. (?) in vak 2 van het Laatste Oordeel [foto: J. Elsinga]

Een van de sporen van vroeger schilderwerk die de restauratoren aangetroffen, bevindt zich op de muurplaat bij de koorsluiting in vak 2 van de schildering van het Laatste Oordeel.⁹ Met grove kwaststreken in okergele verf staan hier de initialen C.P.N. (of O?) op de planken geschilderd, gevolgd door het jaartal 1630, '38 of '39. De signering is niet volledig leesbaar doordat de onderste plank bij een latere reparatie is vervangen. In het volgende vak is in dezelfde hand en met dezelfde kleur '1518' toegevoegd. Degene die de reparatie uitvoerde, moet dit jaartal hebben gezien op een door hem vervangen onderdeel en het hebben willen vasthouden. De identiteit van deze schilder blijft voorlopig in het duister. Over de jaren 1630-1639 zijn in het archief van de Kerkvoogdij geen relevante stukken bewaard gebleven.

Verfijnder is de signatuur van zo'n twintig tot dertig jaar later, in vak 3 van het Laatste Oordeel. Hier schreef degene die de voorstelling bijschilderde in zwarte verf de initialen A.I.S., het jaartal 1659 en de cijfers 6/12. Dezelfde initialen werden ook in groene verf aangetroffen in een van de gewelfvakken in het noordtransept. Zij bleken niet direct te koppelen aan de naam van een in Alkmaar bekende schilder. De vraag was of A.I.S. aan de hand van de schriftelijke bronnen kon worden geïdentificeerd.

De signatuur A.I.S. in vak N5 in het noordtransept [foto: J. Elsinga]

In het archief van de Kerkvoogdij is uit het midden van de 17de eeuw maar een beperkt aantal documenten bewaard gebleven, waaronder een viertal rekeningenboeken en een schriftje waarin de kerkmeesters tussen 1650 en 1664 hun besluiten en voorstellen noteerden over de werkzaamheden die zij in de Grote Kerk lieten uitvoeren.¹⁰

In de boeken blijkt in die jaren maar één schilder voor te komen. Zijn naam staat meestal voluit geschreven als mr. Aelbert - soms Aelbregt - Jansz. Schilder. Aelbert Jansz. blijkt betrokken te zijn geweest bij de belangrijkste 'grote projecten' die tussen 1650 en 1660 in de Grote Kerk werden uitgevoerd. Zo ontving hij in 1650 41 gulden en 11 stuivers voor zijn schilderwerk aan onder meer het 'wulftsel' (overwelling, plafond) en de kozijnen van de consistoriekamer, tijdens een blijkbaar omvangrijke verbouwing en renovatie van deze ruimte.¹¹ In 1658 maakten

de kerkmeesters de rekening op van een grote reparatie aan het "bouw-valligh Clockhuys", de losse houten klokkentoren aan de Koorstraat, afgebroken in 1857. Voor zijn werk aan dit laatste project ontving Aelbert Jansz. het relatief grote bedrag van ruim 116 gulden.¹² Ook in alle overige jaren tussen 1650 en 1664, met uitzondering van 1654, verrichte hij schilderwerk in de Grote Kerk.

		folio. 29.		
		Betalingen aan den Schilder		
1650.	an 1650.			
27. august.	Betalt my aelbert jansz. schilder van het Clockhuys	41	11	0
1651.	27. novemb. bet. van de gilden	154	15	0
27. decemb.	bet. van de gilden	230	0	0
1652.	27. decemb. bet. van de gilden	7	12	0
1653.	27. decemb. bet. van de gilden	13	10	0
1654.	27. decemb. bet. van de gilden	94	0	0
1655.	27. decemb. bet. van de gilden	20	7	4
1656.	27. decemb. bet. van de gilden	24	1	0
1657.	27. decemb. bet. van de gilden	110	6	12
1658.	27. decemb. bet. van de gilden	56	5	0
1659.	27. decemb. bet. van de gilden	10	9	0
1660.	27. decemb. bet. van de gilden	5	2	0
1661.	27. decemb. bet. van de gilden	3	0	0
1662.	27. decemb. bet. van de gilden	5	19	4
1663.	27. decemb. bet. van de gilden	5	18	12
1664.	27. decemb. bet. van de gilden			

De betalingen aan Aelbert Jansz. Schilder in de jaren 1650-1664 in het grote rekeningenboek van de kerkmeesters. Archief KV der Hervormde Gemeente Alkmaar, inv.nr. 234, fol. 29 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Een blik in het archief van het Alkmaarse Lucasgilde wijst uit dat Aelbert Jansz. vanaf de oprichting lid van het schildersgilde is geweest. Zijn naam komt, als elfde in de rij, voor in de ledenlijst onder de oprichtingsakte van 1 januari 1632.¹³ De wisseling I / J in de schrijfwijze van namen is in de 17de eeuw niet ongewoon.¹⁴ Het lijkt er dan ook op dat het niemand anders dan Aelbert Jansz. Schilder kan zijn geweest die in 1659 de initialen A.I.S. achterliet in het gewelf. Dat jaar ontving Aelbert Jansz. van de kerkmeesters een betaling van 56 gulden en 5 stuiver.¹⁵ Helaas staat nergens genoteerd welke werkzaamheden hij hiervoor precies verrichtte. De posten in de rekeningenboeken zijn maar voor een klein gedeelte gespecificeerd. Alleen voor de eerder genoemde 'grote projecten' maakten de kerkmeesters aparte rekeningen op, met aantekening van het aandeel van elk van de afzonderlijke ambachtslieden. In alle overige jaren vonden de betalingen aan Aelbert Jansz. plaats zonder verdere aantekening, of met de notitie 'bij spec. & qui.' (bij specificatie en quitantie).¹⁶ Van deze specificaties en kwitanties is niets bewaard gebleven. Door de summiere gegevens uit de rekeningenboeken te combineren met de gegevens uit het aantekeningenschrift van de kerkmeesters, krijgt het beeld van Aelbert Jansz. wat meer kleur. Het-schriftje, met de titel "Daghelijcx aenteeckeninghen van het ghene ten dienste van de kerck te bevorderen staet"¹⁷, is een unieke bron. Het diende kennelijk als een soort 'actielijst' van punten die bij de vergaderingen van de kerkmeesters ter tafel waren gekomen. Tussen tientallen andere namen komt ook die van Aelbert Jansz. Schilder een aantal malen voor. Die notities zijn niet steeds rechtstreeks te koppelen aan de bedragen in de rekeningenboeken, maar geven wel

een goed beeld van het werk dat hij zoal in de kerk uitvoerde.

In 1650 kreeg Aelbert Jansz van de kerkmeesters opdracht voor het opschilderen van twee ordonnantieboarden, en wel de 'oude boarden' met de ordonnanties - de bepalingen en tarieven - van het loon van de gravenmakers en van 'het luijen' (het luiden van de klok voor de overledenen). Het bijschilderen gebeurde, zo vermeldt de notitie, 'ten dienste van de burgherije'.¹⁸

Het jaar daarop noteerden de kerkmeesters het besluit om 'mr. aelbert schilder de lettren aen de capellen & pilaers te laten vernieuwen volghens de kaerte'.¹⁹ Wat dit laatste ook mag betekenen, er moeten buitengewoon veel letters te schilderen zijn geweest. Althans om de opvallend hoge som te verklaren van in totaal ruim 384 gulden - ongeveer een jaarloon, zijn hoogste beloning in deze jaren - die hij in 1651 ontving, verdeeld over twee posten in november en december.²⁰ Misschien ook waren er aan het werk hoge materiaalkosten verbonden die in het bedrag zijn verdisconteerd, zoals voor bladgoud of verguldsel.

In 1653 kwamen de kerkmeesters met een opdracht van een heel andere aard. Zij wilden aan Aelbert Jansz. het opschilderen van de muren boven de banken in het koor uitbesteden, rondom van het noorder- tot het zuiderkruis. Hij moest deze muren "met een blauwe kleur van plysterwerk" bedekken en vervolgens een jaar lang op eigen risico ("tot zijnen perijckel") in goede staat houden. Als er sprake was van "doordringhen vande salpeter ofte uytslaghe", verbeurde hij zijn geld. Ook moest hij de muur onder de zitbanken naar behoren onderhouden "met zwartzel en lijm". Deed hij dit alles naar tevredenheid van de kerkmeesters, dan kon hij aan het eind van de termijn een bedrag tegemoet zien van acht pond Vlaams of 48 gulden.²¹

Het kan zijn dat Aelbert Jansz., die in de ledenlijst van het Lucasgilde per slot van rekening te boek stond als meester-schilder en niet als 'verwer' (huisschilder), dit voorstel te riskant vond of om een andere reden niet accepteerde. Mogelijk werd er een andere regeling getroffen. In de marge van het schrift hebben de kerkmeesters aangetekend: "deze point is door nader besprecken afgehandeld en vereffent". In ieder geval ontving Aelbert Jansz. dat jaar volgens het rekeningenboek in totaal niet meer dan 13 gulden en 10 stuivers.²² Het jaar daarop, 1654, is opvallend genoeg het enige waarin geen posten voor schilderwerk staan genoteerd. Was er geen werk, was Aelbert Jansz. ziek geworden of was er onmin ontstaan? De problemen met het vocht in de muren in het koor bleven in ieder geval onopgelost. In 1655 noteerden de kerkmeesters het voorstel "off men de Hrn. Burgemeesters zal voordragen het wechruijmen van de zitbanken rondom de muijren van het choir", met de latere aanvulling "ende zwart doen witten".²³

Aelbert Jansz. kwam een enkele keer zelf met suggesties voor werkzaamheden. In 1657 stemden de kerkmeesters toe in zijn verzoek om hem het bord op het kerkhof te laten vernieuwen waarop stond dat het verboden was er "assche en andere vuijlicheijt" te storten, en dat was afgebroken van de paal waaraan het hing.²⁴ Na 1659 ontving Aelbert Jansz. geen grote betalingen meer. De bedragen liepen terug tot ruim 18 gulden in 1660 en een magere 5 en een halve gulden in 1664.

10 X aelbert jansz schilder	6
12 X daerof van oorspronken 16 252	6
12 X meijken meijdach huijs giet oupel	6
14 X en hint van de heer kerke 16 252	3
15 X meken aelbert tueret niet 16	6

De afrekening voor de begrafenis van Aelbert Jansz. Schilder uit het DTB begraafboek Grote Kerk (1673)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Aelbert Jansz. stierf in 1673 en werd begraven in de Grote Kerk. Zijn vader Jan Aelbertz., overleden in 1622, noemde zich ook al Schilder, evenals Aelbert Jansz.' nakomelingen. Aelbert Jansz. woonde aan de Laat, waar hij, weduwnaar, in 1654 een tweede huwelijk sloot met Burgert Pieters jd., eveneens wonend aan de Laat. Verschillende keren was hij betrokken bij transacties van huizen²⁵. Hij was dus niet onbemiddeld. Over zijn geboortjaar zijn geen gegevens te vinden. Aangezien de hervormde doopregisters in Alkmaar beginnen in 1614, is een geboortedatum vóór dat laatste jaar aannemelijk.

WERK AAN DAK EN GEWELF

De op het eerste gezicht nogal dorre 17de-eeuwse rekeningenboeken geven een verrassend huiselijk inkijkje in het toenmalige reilen en zeilen in en om Grote Kerk. De taken van de kerkmeesters blijken veel weg te hebben gehad van het management van een middelgroot bedrijf. Hun vaste team ondergeschikten bestond uit de koster, de doodgraver, de grafdelvers, de zes klokkenluiders, de binnen- en de buitenveger, de binnen- en de buiten-hondenslagers - hun taak was het weggagen van loslopende honden uit de kerk en van het kerkhof -, de stoelenzetsters, de stovenzetsters en overige bedienden. Daarnaast waren er in de kerk doorlopend allerlei ambachtslieden aan het werk. De rekeningenboeken vermelden vrijwel wekelijks betalingen aan leidekkers, steenhouwers, lood- en tinnegieters, timmerlieden, glaszetters, koperslagers en metselaars voor onderhouds- en reparatiewerk. Tegelijk was het een komen en gaan van leveranciers, voor de levering van timmerhout, steen, turf, kalk en cement, schoon zand, kaarsen, bezems, boenders, dweilen en nog tal van andere benodigdheden.

Het onderhoud van de leistenen daken en loden goten en de grote glasvensters in de kerk vormde gemiddeld per jaar verreweg de hoogste kostenpost. Dat bleef door de tijd heen een constant gegeven. Uit de veel gedetailleerdere bronnen uit de 19de eeuw blijkt dat er naast het reguliere, op zich al veelomvattende onderhoud, zoals het schoonhouden en ontstoppen van de vele tientallen meters goten, vrijwel jaarlijks sprake was van noodzakelijke reparaties aan daken en ramen wegens lekkages en schade door storm, sneeuw en hagel. Het betekende vele dagen per jaar werk voor leidekkers, timmerlieden, glaszetters en schilders.

De reparatie die in 1659 aan het dak werd uitgevoerd, hing ongetwijfeld samen met de aanhoudende vochtproblemen in het koor. De rekeningen vermelden in oktober 1659 een betaling aan de leidekkers van 238 gulden 6 stuiver, voor 'reparatie aent choor in het noorden'. Dit een weliswaar grote, maar niet opvallend grote post in vergelijking met het onderhoud aan het dak in andere jaren.²⁶ Aanwijzingen voor de aankoop van wagenschoot voor het gewelf vond ik alleen vier jaar eerder, in 1655. De kerkmeesters noteerden toen de aankoop van 80 bladen.²⁷ Hout bleek overigens vaker ruim van tevoren te worden ingekocht om het te laten drogen.²⁸

Voor het schilderwerk van Aelbert Jansz. in het gewelf in 1659 kan er, behalve de reparatie aan het dak van het koor, nog een andere aanleiding zijn geweest. Dat jaar werden volgens gegevens uit de rekeningboeken en het schriftje, de grotere koperen kaarsenkronen en blakers in de kerk afgenomen om te worden 'geschuird' (gepoetst, gepolijst). De kerkmeesters noteerden het voornemen om bij die gelegenheid de hele kerk vanaf het gewelf naar beneden toe te laten "raegen ofte stoffen", alvorens de kronen terug te hangen op hun plaats.²⁹ Als die vermoedelijk niet alledaagse schoonmaakoperatie inderdaad heeft plaatsgevonden, dan is het goed denkbaar dat in de kap nog andere mankementen zijn aangetroffen en gerepareerd, waarna Aelbert Jansz. het schilderwerk als onderdeel van zijn gewone werk heeft hersteld.

Alweer een nieuwe, zeer ingrijpende reparatie aan het dak van het koor is te reconstrueren uit de rekeningen van enkele jaren later. Leidekker mr. Kornelis Landsheer ontving in maart 1663 de som van 568 gulden, 9 stuiver en 8 penningen voor de levering van 25.000 'baccumse

leien', bestemd voor het koor. In april en oktober kreeg hij respectievelijk 200 en 500 gulden aan arbeidsloon uitbetaald. Aan spijkers voor het dak betaalden de kerkmeesters in april en augustus eveneens forse bedragen van 110 en ruim 113 gulden aan timmerman Jacob Schijf.³⁰ Uit de notities van de kerkmeesters is op te maken dat het hout van het dak aan de zuidzijde van het koor bij deze gelegenheid volledig is vervangen. Zij noteerden dat aan de timmerman de opbrengst van het oude hout kon worden gegund, mits het zonder kosten voor de kerk werd afgevoerd.³¹

'MET DE MEEST MOGELIJKE SPAARZAAMHEID'.

DE SCHILDERS SYPESTEYN EN LUYT EN DE RESTAURATIES UIT DE 19DE EEUW

Aan het begin van de 19de eeuw stond het beheer van de Grote Kerk er heel anders voor dan honderdvijftig jaar eerder. Onder het revolutionaire bewind van de Bataafse Republiek was in 1795 de scheiding van kerk en staat doorgevoerd. Hierdoor waren de hervormde kerken in Nederland hun positie van bevoorrechte kerk kwijtgeraakt. Een van de gevolgen was dat de hervormde gemeenten voortaan financieel op eigen benen stonden. Daarbij kwamen nog andere zorgen. Veel kerkbesturen en kerkelijke instellingen hadden in de 18de eeuw hun onroerend goed van de hand gedaan vanwege de dalende grondprijzen, en hun financiële reserves belegd in overheidspapieren. Zij werden dan ook in de Napoleontische tijd nog eens extra getroffen door de tiërclering van de staatsschuld - de regering had na een feitelijk staatsbankroet tweederde van de overheidsschuld nietig verklaard, dat wil zeggen dat op alle uitstaande staatsleningen nog slechts éénderde zou worden uitbetaald. Over de vraag in hoeverre dit ook de hervormden in Alkmaar trof, is weinig informatie beschikbaar. Vast staat dat de gemeente na de Franse tijd met hoge achterstallige schulden kampte.³²

Het college van kerkmeesters zette na een reorganisatie in de jaren 1820-1821 het beheer en het onderhoud van de kerkelijke gebouwen - vanaf 1806 was ook de Kapelkerk erbij gekomen - zo goed mogelijk op de oude voet voort³³. Het toezicht op de financiën, voor 1795 uitgeoefend door het stadsbestuur, kwam in handen van een nieuw gevormd College van Notabelen der Hervormde Gemeente.³⁴

Het beheer en onderhoud van de Grote Kerk had sterk te lijden onder de financiële krapte. Vanaf september 1830 viel bovendien een belangrijke bron van inkomsten van de kerkmeesters weg, namelijk het begraven in de kerk en op het kerkhof. Het werd maar gedeeltelijk gecompenseerd door een jaarlijkse vergoeding van stadswege, die de eerste jaren ook nog maar mondjesmaat binnenkwam.³⁵

De correspondentie tussen kerkmeesters en Notabelen laat in de jaren na 1820 dan ook een lange litanie van klachten zien. De Notabelen drukten de kerkmeesters regelmatig op het hart het reparatie- en onderhoudswerk "met de meest mogelijke spaarzaamheid" te laten uitvoeren. Vrijwel jaarlijks stelden zij voor posten te schrappen of werkzaamheden door te schuiven naar volgende jaren. De kerkmeesters op hun beurt klaagden over de achterstand die "door te zuinige reparatie van vroegere jaaren" was opgelopen. Zij wezen er bij herhaling op dat het achterstallig onderhoud in de toekomst tot nog hogere kosten dreigde te leiden.³⁶

De toestand van het dak en de twee grote transeptvensters baarde de meeste zorgen. In het koor en in de kapellen bleek het bij de minste regenbui te lekken. De muren van het koor waren door schimmel zwart uitgeslagen. In veel gevallen bleef het bij lapwerk, zoals het witten van de muren. Of er werd volstaan met een provisorisch herstel met goedkope materialen, om kleinere lekken te dichten en het inwaaien van de glazen bij wind en storm te voorkomen.

Naast het gewone onderhoud was in de jaren 1820-1830 alleen ruimte voor herstelwerk dat geen enkel uitstel meer duldde, zoals de vernieuwing van een deel van het noorderdak. In 1827 werd een grote verbouwing en renovatie uitgevoerd van de Librije en het zuidportaal, waar "als

776

Wij hebben de eer hiernevens aan W.W. Ed. int
Londen, de Staat van Begroting over het jaar
1826. beneffens de instructie Memorie
daartoe betrekke lyk, waartoe wy ons geheel
Londen te fereren, ware het niet dat wy ver-
meenden ons aandacht meer by Londen te
moeten vestigen, op een aanmerke lyke repara-
tie, waarvan wy reeds meer malen hebben
gewaagd, en die steeds dringender noodzake-
lyk word, wy beduelen het pitaal aan de Zuid
Zyde of de Loge naemde Liberij. - dat die re-
paratie noodzake lyk is, is door de meest op-
pervolaktige aanschouwing reeds duidelyk
genog, maar dat de muren van de kerk
reeds doortaat van de gedurige letkagien
de Balken reeds beginnen te verrotten, en de
kosten dijs met ieder jaar groter moeten
worden, valt wel niet zo leer in het oog, maar
moet by W.W. Ed. en ons, wien het belang der
Gemeente is toevertrouwd, weagen. Wy hadden
dus gaarne in dit jaar, dit werk op de Begroo-
ting gebragt, maar hoe veel moest er dan niet
om achterstaan, dat mede leer nodig was. De
daken en gooten in order te houden, is dit wel
niet het voornaamste waardoor een Gebouw
word bewaard, en wie zal sich verwonderen dat
de daken dit jaar weder veel nodig hebben.
die Slechts herdenkt welke Stormen des leers
hebben doorgestaan, waarvan de gevolgen by
het nadien en repareren, eerst recht duidelyk
lykbaer wierden. - de Beeren of Perantien
hadden die niet kunnen achter blyven. Ja, maar
die aan de kleine deus, heeft een so aanmerke-
lyke Scheit, en wanneer eens de dreuning van
een zyting er een stuk deed af vallen? wy reeds
verden dijs ook dit werk voortedragen. - het

Aan Heeren Notabelen der
Herworne Gemeente, te Alkmaar.

In het archief College van Notabelen KV inv.nr. 436, toelichting van de kerkmeesters bij de begroting van 1826 dd. 30 januari 1826, komen zinsneden voor over zuinige reparatie en achterstallig onderhoud van de Grote Kerk [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

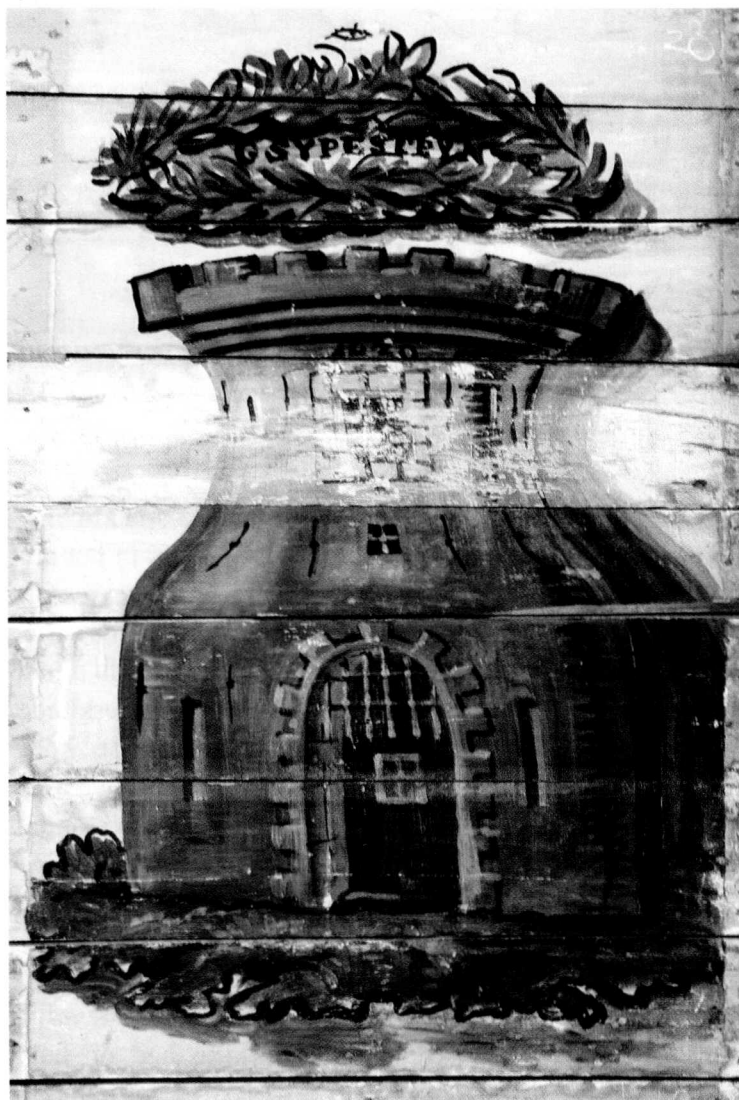
gevolg van de gedurige lekkagiën de balken reeds beginnen te verrotten”.³⁷

In hun begroting voor het jaar 1830 vermelden de kerkmeesters een urgente reparatie aan het “Hooge Dak aan de oostzijde van het Noorderkruis, bij de Horlogie Kamer”. Zij hebben hiervoor vijftig planken gereed liggen. Het herstelwerk kan, “valt het mede”, voor 75 gulden worden uitgevoerd. Was onder de planken ook het bintwerk vergaan, dan werd een veel ingrijpender restauratie onvermijdelijk. In dat geval moest worden gerekend op een post van niet minder dan 350 gulden.³⁸ Het vrij hoge bedrag dat de timmerman dat jaar ontving voor zijn werk in de Grote Kerk - ruim 420 gulden - gevoegd bij de posten voor de aankoop van hout en de huur van zeilen, maken duidelijk dat een oppervlakkig herstel niet meer mogelijk was.

In het betreffende gewelfvak in het noordtransept was in de oorspronkelijke 16de-eeuwse beschildering een afbeelding van Maria te zien. Het vernieuwde vak toont nu een fors geschilderde rode burcht met gekanteelde rand - het Alkmaarse stadswapen. In de poort is het jaartal 1830 aangebracht. Boven de kantelen zweeft een lauwerkrans waarin in kloeke letters de naam G Sypesteyn is geschilderd. Het jaartal 1830 is ook terug te vinden in de decoratie in de linkerrand. Hier is in bescheidener letters de naam D Luyt te lezen. De randen van het gewelfvak zijn voorzien van een zeer matig gelukte imitatie van de oorspronkelijke beschildering. Wie waren G. Sypesteyn en D. Luyt en wat verklaart hun prominente naam in het gewelf?

De naam G. Sypesteyn komt voor het eerst voor in de rekening van de kerkmeesters van 1828.³⁹ Hij staat in dat jaar als ‘verwer’ te boek voor een bedrag van 207 gulden en 10,5 stuiver. De volgende vijftien jaar is hij als vaste schilder bij het werk in de kerkgebouwen betrokken. In de rekeningen komen geen namen van andere schilders voor. Of Sypesteyn in 1830 eigenhandig zijn naam met lauwerkrans in het gewelf van de Grote Kerk schilderde, staat echter te bezien, zoals uit het volgende mag blijken.

Gerrit Sypesteyn (1790 -1859) was afkomstig uit Naarden, waar zijn vader ‘slijter van sterke dranken’ was. In 1813 vestigde hij zich vanuit Amsterdam in Alkmaar.⁴⁰ Hoe lang hij in Amsterdam verbleef, wat hij daar deed en wat de reden van zijn komst naar Alkmaar was, vermelden de Alkmaarse bronnen niet. In 1820 trouwde hij met Maartje Snijder, de dochter van een koopman uit De Rijp die zich in Alkmaar had gevestigd. Interessant is de getuige die de bruid bij het huwelijk meebracht.

Het in 1830 vernieuwde gewelfvak met de Alkmaarse burcht en de signatuur van G. Sypesteyn [foto: J. Elsinga]

De signaturen van D. Luyt en C. Nierop (C.N.) [foto: J. Elsinga]

Arnoldus van de Velde Gz. (1778-1843), 'koekebakker' van beroep, was niet alleen getrouwd met een nicht van de bruid,⁴¹ maar was ook secretaris van het college van kerkmeesters der Hervormde Gemeente Alkmaar. Of Sypesteyn via deze aangetrouwde neef bij het schilderwerk in de Grote Kerk betrokken raakte, is uit de bronnen niet op te maken. Het ligt echter voor de hand dat hij zijn voordeel heeft gedaan met de connectie met Van de Velde, die als secretaris ruim vijftientig jaar lang de spil van het college van kerkmeesters was.

Sypesteyn had een huis en winkel aan De Dijk, waar hij een vrouw en naderhand vier dochters had te onderhouden. Of hij ooit een opleiding als schilder volgde, is de vraag. In de akten van de burgerlijke stand en de gegevens van de verschillende volkstellingen uit die jaren staat hij doorgaans geregistreerd als 'winkelier', 'kruidenier' of 'koopman'.⁴²

In 1830 ontving Sypesteyn voor zijn schilderwerk in de kerkgebouwen

van de kerkmeesters *f* 236,43. Een nadere specificatie geeft de rekening niet, net zomin als de overige jaarrekeningen uit die tijd.⁴³ Elders in het archief van de kerkvoogdij blijken echter de eigenhandig geschreven nota's van Sypesteyn nog aanwezig.⁴⁴ Deze stukken onthullen verschillende zaken die in de rekeningen verborgen blijven. In de eerste plaats dat Sypesteyn de werkzaamheden in hoofdzaak - of misschien zelfs uitsluitend - liet uitvoeren door derden. Zijn nota's vermelden daglonen voor verschillende werklieden. Een van hen is D. Luyt, die dat jaar 1 gulden tot 1,20 per dag ontving voor in totaal 36½ gewerkte dagen. De overige posten op de rekening zijn kosten voor geleverde materialen, waaronder behalve verf ook stopverf, glas en lood. Het grootste deel van de werkzaamheden bestond dan ook uit reparaties aan de ramen van zowel de Grote Kerk, de Kapelkerk als het kostershuis. Er zijn geen posten waaruit blijkt dat Sypesteyn dat jaar zelf een penseel in de hand heeft gehad. Hij trad kennelijk in de eerste plaats als aannemer op.

In juli en augustus 1830 vermeldt Sypesteyns nota bedragen voor het "op schild[eren] van het plaffon" en het "leggen van de steigers", respectievelijk "voor schilder verf aan het plaffon". Aan dit karwei, dat kennelijk betrekking had op het herstelde gewelfvak, werd door vier verschillende werklieden gewerkt voor *f* 1,20 per dag, onder wie C. Nierop en Dirk Luyt voor 15½ dag. Met deze gegevens voorhanden blijft Sypesteyns naam met lauwerkrans in het

gewelf iets eigenaardigs houden. Welke positie nam hij in, tussen alle andere ambachtslieden en leveranciers die in de rekeningen van de kerkmeesters worden genoemd?

Al in 1830 hadden de kerkmeesters in hun begroting vastgesteld dat aan het schilder- en glaszetterswerk “zonder buiten het noodzakelijke te gaan, veel geld besteed [kan] worden”. De bedragen voor Sypesteyns werk liepen in de daaropvolgende jaren gemiddeld fors op, terwijl de totale uitgaven voor het onderhoud van de kerkgebouwen door de bezuinigingen juist daalden. Tussen 1833 en 1842 vormden de betalingen voor het schilderwerk in sommige jaren zelfs de hoogste post op de jaarrekening. In de totale uitgaven over die periode werden ze alleen overtroffen door het voortgaande werk aan de vernieuwing van het noorderdak.

Het werk waarvoor Sypesteyn werd betaald betrof voornamelijk het repareren en opschilderen van de ramen. Hiermee had hij zich kennelijk onmisbaar gemaakt, want het reparatiewerk bleek steeds weer op andere plekken noodzakelijk. Zowel in 1834 en 1835 werd de begroting overschreden. De vensters waren er iedere keer nog veel slechter aan toe dan gedacht.

Slechts een enkele maal lieten de Notabelen argwaan blijken en trokken ze aan de bel. In 1838 viel het herstel van het grote raam in het zuidtransept honderden guldens duurder uit dan geraamd. In een schrijven aan de kerkmeesters lieten de Notabelen hun verbazing blijken over de hoogte van de arbeidslonen voor het timmer- en schilderwerk, “daar zij zich niet kunnen voorstellen, [dat] dezelve tot die hoogte klimmen kunnen”. Net als in 1834 benoemden zij uit hun midden een commissie om nader door de kerkmeesters te worden ingelicht. Tot enige concrete maatregelen lijkt dat niet te hebben geleid. Behalve de timmerman werkte inmiddels ook de leidekker onder Sypesteyns toezicht.⁴⁵ Gerrit Sypesteyn was stilletjes opgeklommen tot niet-officeel opzichter over de kerkgebouwen.

Na de dood van secretaris Arnoldus van de Velde in 1843 ging er een andere wind waaien. De kerkmeesters besloten eind 1844 stedelijk architect J. Verhey aan te stellen als opzichter over de twee kerken en kosterhuizen, en daarvoor voortaan een vaste post op de begroting op te nemen. Een van Verhey's eerste opdrachten was een onderzoek naar de staat van onderhoud van de kerkgebouwen. In zijn rapport beschreef hij de toestand van de Grote Kerk als redelijk. De muren waren verweerd, maar stonden slechts weinig uit het lood. Alleen de gevel aan de westzijde, “voor twintig jaar geheel vemetseld” was er slecht aan toe. De kap was eveneens in redelijke staat. De meeste goten waren goed en recent vernieuwd. De lestenen daken waren gedeeltelijk opnieuw gedekt, maar sterk doorgespijkerd. De toestand van een aantal ramen was uitermate slecht, vooral in het koor.⁴⁶

Op verzoek van de kerkmeesters stelde Verhey een verklaring op ten behoeve van Gerrit Sypesteyn, waarin hij bevestigde “dat gedurende den tijd dat door laatstgenoemde het opzigt over de gebouwen is uitgevoerd, alle de werken in eenen goeden staat zijn onderhouden, en dat vooral met betrekking tot de leynen daken en looden goten belangrijke vernieuwingen hebben plaats gehad, welke werken op eene solide en doelmatige wijze zijn uitgevoerd”.⁴⁷ De kerkmeesters verleenden Sypesteyn eveneens een eervol getuigschrift, waarin zijn hun bijzondere tevredenheid betuigden “omtrent de goede wil en uitmuntenden ijver” waarmee hij gedurende de tijd van zijn beheer “de belangen dezer administratie heeft behartigd en voorgestaan”.⁴⁸

Onder het opzichterschap van Verhey werd de boekhouding verbeterd en werden de jaarrekeningen een stuk doorzichtiger. De werkzaamheden in de kerken werden niet meer automatisch gegund aan de oude, vaste ploeg ambachtslieden, zoals voordien gebruikelijk was - sommige namen komen in de rekeningen meer dan twintig jaar achtereen terug. Grotere werkzaamheden werden voortaan bij inschrijving aanbesteed. Dit gold ook voor het schilder- en glaszetterswerk. Bij zo'n gelegenheid werden vijf à zes schilders, “zelf of hunne vrouwen lid der Hervormde

De ondergeteekende Stedelyk Architect, ten verzuke van Heeren Kerkmeesteren der Hervormde Gemeente alhier, overgenomen hebbende, het opzigt over derzelver gebouwen van den Heer G. Syperstyn, verklaart; dat gedurende den tyd dat door laatstgenoemde het opzigt over die gebouwen is uitgevoerd; alle de werken in eenen goeden Staat zijn onderhouden, en dat vooral met betrekking tot de leyen daken en looden goten belangrijke vernieuwingen hebben plaats gehad, welke werken op eene solide en doelmatige wijze zijn uitgevoerd. Dat er tevens bij de kerken een belangrijke voorraad gereedschappen zijn, om bij de verschillende werkzaamheden te besigen, blyvende een en ander nader uit de daar van aan Heeren Kerkmeesteren afgegevene gespecificeerde lijsten. —

Strekken de deze verklaring ten behoeve van den Heer G. Syperstyn, om daar van, daar, waar hij zulks wenscht gebruik te maken. —

Alkmaar den 3 Januarij 1846.
J. Verhey.

Gemeente”, uitgenodigd in te schrijven. De briefjes met offertes werden aan het eind van de inschrijvingstermijn tijdens een vergadering van de kerkmeesters geopend. Wellicht kon Gerrit Sypesteyn in het college nog altijd op bijzondere sympathie rekenen. Want toevallig of niet, bijna altijd was hij de laagste inschrijver, zodat hij het werk mocht uitvoeren.

In 1853 ontstond er over een van deze opdrachten een conflict tussen Sypesteyn en de kerkmeesters, waarin door de Notabelen werd bemiddeld. De kerkmeesters hadden een deel van Sypesteyns betaling ingehouden voor de afgesproken reparatie aan het grote raam in het zuidtransept. Hij had dit werk veel te laat opgeleverd. Oorzaak was dat er hout had moeten worden besteld buiten de gewone maat. “Langdurige stilte” (gebrek aan wind voor de zaagmolens) had geleid tot verdere vertraging. Vervolgens had Sypesteyn het hout te lang nat laten liggen. De Notabelen achtten de volle inhouding “wat hard”. Op hun voorspraak werd het gekorte bedrag terug gebracht tot een derde, “teneinde hem voor het vervolg ijveriger te houden”.⁴⁹

Sypesteyn overleed in 1859. Kort na zijn dood bleek dat hij nog een souvenir van zijn opzichterschap in de Grote Kerk had achtergelaten. In de correspondentie van de kerkvoogdij is een brief uit 1860 bewaard gebleven van M.J. Stucki, de tekenmeester van de Alkmaarse stadstekenschool. Deze werkte op dat moment in opdracht van de kerkmeesters aan een restauratie van de Zeven Werken van Barmhartigheid. Het zevenluik van de Meester van Alkmaar bevond zich toen nog in de Grote Kerk. Het restauratiewerk viel ernstig tegen, schreef Stucki. Onder meer had wijlen de heer Sypesteyn de panelen laten beschilderen met “bonte luchten”, waarbij er door “den voorgaanden (zoogenaamden) Restuurateur” op veel plaatsen “geweldadig in geschraapt” was. Hij raadde de kerkmeesters aan om, als zij de restauratiekosten te hoog vonden, het werk maar te verkopen.⁵⁰

Dirk Luyt was toen hij in 1830 zijn schilderwerk aan het gewelf verrichtte, 24 jaar. Hij heeft voor zover is na te gaan van de kerkmeesters nooit een zelfstandige opdracht voor schilder- en glaszetterswerk gekregen. Dat wordt bevestigd door een brief die hij vele jaren later, in 1858 - hij was toen 52 - richtte aan de kerkvoogdij. Hij maakt zich hierin bekend als “D. Luyt, lidmaat met zijn gezin der Hervormde Gemeente, en sinds 28 jaar alhier gevestigd als schilder, glazenmaker en behanger”. Luyt verzocht de kerkmeesters beleefd om hem bij het gunnen van opdrachten in gedachten te houden. Want terwijl hij altijd trouw zijn contributie aan kerk en diaconie had betaald, was hij “van dit voorregt verstoken gebleven, tot heden toe”.⁵¹ Luyt had enig recht van klagen. Hij was één van de schilders die sinds 1844 een paar maal door de kerkmeesters waren uitgenodigd om in te schrijven op de aanbestedingen voor schilder- en glaszetterswerk. Maar de opdrachten waren iedere keer aan zijn neus voorbij gegaan. Ze waren op een enkele uitzondering na gegund aan Gerrit Sypesteyn, die vrijwel altijd met de laagste inschrijving uit de bus was gekomen.

Dirk Luyt (1806 -?) was de zoon van een commissionair aan de Mient. In de gemeentelijke administratie staat hij geregistreerd als schilder of verwer, wonende aan de Vest, later Luttk Oudorp. Mogelijk leerde hij het schildersvak van schilder Pieter Brugge (1768/69-1840). Deze was, samen met Dirks broer Pieter Luyt, eveneens schilder van beroep, getuige bij Dirk's huwelijk in augustus 1929. Luyt had twee zoons die ook het schildersvak kozen. Jaar en datum van zijn overlijden staan niet vast.⁵² Op 28 juli 1871 deed hij nog samen met zijn zoon Cornelis Dirk aangifte van het overlijden van zijn kleinzontje Dirk Cornelis, oud zes weken. Zijn overlijden moet dus na die datum hebben plaats gehad. Uit het zeer incomplete archief van het Alkmaarse tekengenootschap Kunst Zij Ons Doel blijkt nog dat zowel Dirk Luyt (inschrijving in het ledenregister in januari 1852) als vermoedelijk Gerrit Sypesteyn (volgens een losse aantekening) lid van dit tekengenootschap zijn geweest.⁵³

VOORTGAAND VERVAL

In de archieven van de Kerkvoogdij is als in een tragisch feuilleton te volgen hoe het na 1850 met de Grote Kerk verder bergafwaarts ging.

In januari 1865 signaleerde de kerkenraad in een verontruste brief aan de kerkvoogdij dat de belangstelling voor het zondagse kerkbezoek steeds vaker te wensen overliet. Wie zou denken dat Alkmaar een eeuw vooruitliep op de ontkerkelijking in de rest van Nederland, heeft het bij het verkeerde eind. De leegloop was te wijten aan “de onuitstaanbare, vreeselijke togt en koude” in de kerk, waar de wind door kieren en gaten naar binnen blies. Zelfs de huurders van vaste zitplaatsen werden daardoor “van de bijwoning der openbare godsdienst terug gehouden”.⁵⁴ Juist deze categorie gemeenteleden kon zich vermoedelijk ook de huur van een warme stoof permitteren. Het doet het ergste vermoeden voor het lot van het gewone kerkvolk, dat doorgaans was aangewezen op een staanplaats in de buurt van de deuren.

Verhey's opvolger, stadsarchitect Ducroix, waarschuwde dat de kou alleen was te weren door een volledige afsluiting rondom de zitplaatsen te maken. De werkelijke oplossing lag uiteraard in het vernieuwen van vrijwel alle “lichtramen” en het zoveel mogelijk “dichtleggen” van de openingen in het plafond.⁵⁵ Het was duidelijk dat dit de financiële krachten van de gemeente te boven ging. De remedie werd voorlopig gezocht in het plaatsen van extra houten portalen voor de ingang aan de Langestraat en bij het zuidportaal. Om de architectuur geen al te groot geweld aan te doen, adviseerde Ducroix de nieuwe voorzieningen uit te voeren “in eenvoudige gotische stijl”. Daarnaast stelde de kerkenraad de plaatsing voor van een schot voor het koor met gordijnen opzij. De financiering moest komen van het verspreiden van intekenlijsten onder de gemeenteleden. Onontkoombaar was het volgens de kerkenraad om gelijktijdig een andere bron van aanhoudende klachten aan te pakken - de gebrekkige verlichting. Bij diensten in de wintermaanden en begrafenissen in de avonduren zat men in een onaangenaam duister, ook al werd er in de Grote Kerk en de Kapelkerk samen jaarlijks 500 pond kaarsen opgebrand, voor een bedrag van tussen de 300 en 350 gulden. De Notabelen hadden in de jaren 1840 al eens aanbevolen om ter bezuiniging kortere kaarsen met minder branduren te kopen. De klachten uit de gemeente waren aangezwollen nadat in de Lutherse Kerk modern gaslicht was geïnstalleerd. Ondanks de extra aanslag op de middelen achtte de kerkenraad maatregelen onvermijdelijk. De Alkmaarsche Pijpgas Compagnie voorzag dan ook de beide hervormde kerken in de jaren 1865-1866 “naar loffelijk voorbeeld der lutherschen” voor bijna f 2500 van gasverlichting. Gelukkig konden de 17de-eeuwse koperen kaarsenkronen worden omgebouwd.

De desolate toestand van het dak leidde in de jaren 1885-86 tenslotte tot de volledige sloop van het 16de-eeuwse gewelf. De kerkvoogdij ging daar overigens pas na langdurig beraad toe over. De overwegingen die leidden tot het besluit om het hele eikenhouten beschot te verwijderen, en de discussie die daarop volgde in de kolommen van de Alkmaarsche Courant, zijn elders beschreven. Evenals de toevallige vondst en de recente terugkeer van de gewelfdelen uit het noordtransept.⁵⁶

Na de eeuwwisseling duurde de financiële nood van de kerkvoogden onverminderd voort. Bekend is de geschiedenis van de uiteindelijke verkoop van De Zeven Werken van Barmhartigheid in 1918. Het bedrag van 50.000 gulden dat het Rijksmuseum voor het zeldzame 16de-eeuwse schilderstuk bood, leek eindelijk de grote restauratie dichterbij te brengen die door geldgebrek maar niet van de grond wilde komen.⁵⁷ Onder leiding van architect H. van der Kloot Meijburg werden in de jaren 1923-1927 het dwarsschip en een deel van het koor gerestaureerd. Vervolgens kwam het werk door de crisisjaren opnieuw langdurig stil te liggen.

Het dieptepunt werd bereikt in 1937. Volgens een reeks artikelen in het landelijke dagblad *Het Vaderland*, was heel Nederland op 9 juni opgeschrikt door het bericht dat de beroemde

Grote Kerk in Alkmaar met directe instorting werd bedreigd. De koster had de dag tevoren “een harden knal” gehoord. Het bleek dat een van de zware steunberen was bezweken en dat de andere beren ernstige scheuren vertoonden. De diensten in de kerk moesten direct worden gestaakt. Alles wat niet in veiligheid kon worden gebracht, zoals de kostbare herenbanken, de preekstoel en de beide orgels, werd ingepakt als bescherming tegen vallend gesteente. Volgens de verslaggever van *Het Vaderland* werd de kerk gered doordat de ijlings toegesnelde Van der Kloot Meijburg als noodmaatregel het hele gebouw liet ‘inkratten’. Het ooggetuigeverslag meldt hoe de trotse Grote Kerk zowel van binnen als van buiten werd voorzien van een schoorwerk van zware houten leggers en spanten, met elkaar verbonden door ijzeren balken die door de muren werden gedreven⁵⁸. Uiteindelijk lukte het pas tussen 1939 en 1949, sterk gehinderd door de materiaalschaarste tijdens de oorlogsjaren, om de restauratie te voltooien.

HET WERK IS NOOIT AF

De geschiedenis van deze en voorgaande restauraties van de Grote Kerk moet nog grotendeels worden geschreven. Inmiddels is er een nieuwe restauratieronde achter de rug⁵⁹ en een volgende gaande. Ook hierna zal de tijd zijn werk blijven doen. Als uit de archiefstukken iets duidelijk wordt, is het wel dat een monument als de Grote Kerk in alle opzichten een kostbaar bezit is, waar je niet zuinig genoeg op kunt zijn. Daarom zijn en blijven er altijd Piet Verhoevens nodig. Want het werk is nooit af.

NOTEN

Archiefbronnen Regionaal Archief Alkmaar - gebruikte afkortingen:

DTB - Doop- Trouw- en Begraafregisters Hervormde kerk

KV - archief Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente Alkmaar

KV/CN - archief Kerkvoogdij, College van Notabelen

ONA - Oud Notarieel Archief

RBS - Registers Burgerlijke Stand

VT - klappers volkstellingen

SA - Stadsarchief

**Dit artikel is een bewerking van het verslag van het archiefonderzoek dat ik op initiatief van Piet Verhoeven en in opdracht van de Stichting tot Behoud van Monumentale Kerken in Alkmaar, verrichtte op het Regionaal Archief Alkmaar in de zomer van 2005.*

¹ C. Rogge, ‘Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar. Rapport over het kerkgebouw en de inventaris’. *Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie* nr. 4 (uitgave van de Afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar 1996²).

² De eerste officiële vermelding over de Alkmaarse kerkmeesters dateert uit 1390. De regentenlijst vangt aan in 1429. De titel ‘kerkmeesteren’ werd in 1871 officieel vervangen door die van ‘kerkvoogden’. Zie ook S. Nolle, *Inventaris van het archief van de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente Alkmaar* (typoscript, 1970), Inleiding.

³ De Kapelkerk was bij de Reformatie eveneens toegevalen aan de hervormden, maar kreeg tot 1806 een eigen beheer.

⁴ KV inv.nr. 235, Register van inkomsten 1650-1662; KV inv.nr. 236, Register van uitgaven 1650-1662. De waarde van de 17de-eeuwse gulden moet met ongeveer een factor 48 worden vermenigvuldigd om uit te komen op de huidige tegenwaarde in euro's.

⁵ zie ook P. Bitter, ‘Begraven onder de zerken’ in: *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Alkmaarse Historische Reeks XI (Hilversum 2002), 101-224.

⁶ Stadsarchief Alkmaar inv.nr. 18, resolutie van de vroedschap van 9 november 1732; idem, inv.nr. 1334, borderellen van de rekeningen van de kerkmeesters 1733-1810. Zie ook S. Nolle, *op. cit.*, Inleiding.

⁷ Archief van de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Alkmaar 1573-1945. Het archief heeft, inclusief de stukken van het college van Notabelen der Hervormde Gemeente, ingesteld in 1820, een omvang van ruim 23

meter. De stukken van de kerkmeesters van vóór 1573 berusten in het Archief van de parochie Alkmaar.

⁸ Zie W. Haakma Wagenaar, 'Het in 1885 verdonkeremaande gewelf uit de Sint Laurenskerk' in: *De Sint Laurens in de Steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Alkmaarse Historische Reeks XI (Hilversum 2002) 275-286.

⁹ Het volgende is gebaseerd op mondelinge en schriftelijke informatie van W. Haakma Wagenaar.

¹⁰ KV inv.nr. 1: Register, houdende enige besluiten van kerkmeesters, alsmede voorstellen inzake de te verrichten werken 1650-1666; KV inv. nrs. 234 t/m 237, Registers van inkomsten en uitgaven 1623-1718.

¹¹ De kosten van deze operatie staan op een aparte bladzijde genoteerd in het rekeningenboek KV inv.nr. 234, fol. 41, 'Sommere Staat vande onkosten, gheleden in het Consistorium anno 1650', en bedroegen in totaal bijna 1200 gulden. De rekening vermeldt onder meer dat Pieter Schijf, meester steenhouwer, voor ruim 200 gulden blauwe stenen leverde voor de vloer. Schrijnwerker Pieter Janz. Korte - hier aangeduid als 'kistemaker' - vervaardigde voor bijna 360 gulden zitbanken en boekenkasten. Hendrik Janz. timmerman deed het timmerwerk aan ramen, deuren, trappen en het 'wulftsel'. Ook vonden er betalingen plaats aan de glazenmaker, de leidekker, de slotenmaker en aan leveranciers van steen, spijkers, kalk en cement.

¹² KV inv.nr. 234, fol. 43.

¹³ Archief Lucasgilde, inv. nr. 30.

¹⁴ Vergelijk o.a. de initialen I. A. L. W. waarmee Jan Adriaansz. Leeghwater in 1631 de arm van de grote weegschaal in de Waag in De Rijp signeerde, onder het door hem gebouwde raadhuis.

¹⁵ Het gemiddelde loon van een geschoolde ambachtsman bedroeg in het midden van de 17de eeuw 20 tot 24 stuiver per dag. Het zou betekenen dat Aelbert Jansz in 1659 tussen de 45 en 55 dagen in de kerk heeft gewerkt. Niet duidelijk is of het bedrag alleen bestaat uit arbeidsloon. Gebruikelijk was dat ambachtlieden hun eigen materialen inkochten, zodat een deel van het bedrag bestemd kan zijn geweest voor materiaalkosten.

¹⁶ In het 'grote' register van uitgaven KV inv.nr 234, waar alle posten per ambacht op aparte folio's werden genoteerd, staat bij 'Betalinghe aen den Schilder' over het jaar 1659 de datum 23 november vermeld. In het 'kleine' rekeningenboek KV inv. nr. 236, waarin alle uitgaven op datum werden bijgehouden, is de betaling gedateerd op 3 januari 1660. Beide data komen in de buurt van de datum 9/12 die in het gewelf is aangetroffen.

¹⁷ KV inv.nr. 1.

¹⁸ idem, p. 1r.

¹⁹ idem, p. 4v.

²⁰ KV inv.nr. 234, fol. 29.

²¹ KV inv.nr. 1, p. 12r.

²² KV inv.nr. 234, fol. 29.

²³ KV inv.nr. 1 p. 19r.

²⁴ idem, p. 26r. In de marge: 'dit is door mr. aelbert jansz. schilder verzorgt'.

²⁵ Doop- Trouw- en Begraafregisters en Oud Notarieel Archief. Gegevens opgespoord door Carla Rogge, tijdens een gezamenlijke middag op het Regionaal Archief Alkmaar.

²⁶ KV inv. nr. 234, fol. 14. Ter vergelijking: in juni 1551 ontvingen de leidekkers 668 gulden 2 stuivers (zonder nadere specificatie).

²⁷ 'betaelt over de koop van 80 blaederen waeghenschot tot het wulftsel, bij spec. 38.5.0'. KV inv. nr. 236, 22 juni 1655.

²⁸ Een notitie uit juni 1662 vermeldt dat mr. schrijnwerker Janz. Korte werd ontboden om hem 'het behoefteelick hout tot het maecken van een nieuwen predickstoel [te laten] kopen om te drooghen te leggen'. KV inv.nr. 1, p. 33v. Het werk aan de preekstoel begon blijkens de gegevens pas in 1664 en kwam gereed in 1665. Zie ook Carla Rogge, *Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar. Rapport over het kerkgebouw en de inventaris, op cit.*, § VI.4.

²⁹ 'Off men de kerck van het wulftsel omhoogh tot aen laegher toe zal laten raegen ofte stoffen, aleer de geschuurde koperen kronen en blaeckers wederom op hunnen plaetzen opgehanghen en gestelt werden'. In de marge de aantekening: 'dit point van voor den somer uijtgesteld'. KV inv. nr. 1, p. 28v.

³⁰ KV inv.nr. 237, betalingen over het jaar 1663.

³¹ 'Off men de mr. timmerman de affbreuck van het hout van het suyderdak boven het choor zal laeten ghenieten, mits dat het zelve buiten kosten van de kerck affgebragt werdt'. In de marge: 'fiat'. KV inv.nr. 1, p. 34v.

³² De notulen van het College van Notabelen maken in 1820 melding van een schuld van bijna 63.000 gulden.

³³ Zie ook J.D. Kila, 'Kerkelijk Alkmaar in de 19de eeuw' in: *Alkmaar in de 19de eeuw. Facetten van een stedelijke samenleving*. Alkmaarse Historische Reeks VI (Zutphen 1984), 19-37.

³⁴ Hierin nam de top van de stedelijke elite zitting. Lid van het college waren in die jaren onder meer burgemeester mr. Gijsbert Fontein Verschuier, jhr. Nanning van Foreest van Petten en J.C. baron du Tour. Rechtbankpresident mr. M.J. Nuhout van der Veen werd de eerste voorzitter. Mr. J.A. Kluppel vervulde jarenlang de functie van secretaris.

³⁵ Het begraven in kerken en binnen de bebouwde kom was uit oogpunt van volksgezondheid in 1827 bij

Koninklijk Besluit verboden. Vanaf midden september 1830 werd er in Alkmaar begraven op de openbare begraafplaats aan de Westerweg. De kerkmeesters ontvingen voor gederfte inkomsten van het stadsbestuur een jaarlijkse vergoeding van 1200 gulden. Dit bedrag was echter gebaseerd op de inkomsten uit het begraven van de voorafgaande twee jaren, toen het aantal begrafenis en al sterk was teruggelopen. Zie ook P. Bitter, 'Begraven onder de zerken', *op.cit.*

³⁶ o.a. archief College van Notabelen KV inv. nr. 436. Begrotingen van kerkmeesters, toelichting bij de begroting van 1826 dd. 30 januari 1826.

³⁷ Er werd bij deze operatie onder meer een muur met boog en doorgang weggebroken die het zuidportaal in een buiten- en binnenportaal verdeelde. Daarnaast werden het dak en de vensters van de Librije en de vensters boven het portaal vernieuwd. De vensters kregen 'glazen van matige grootte' en houten in plaats van ijzeren roeden, 'zoals in de consistoriekamer'. KV inv.nr. 4, notulen van de vergadering van kerkmeesters van 8 augustus 1827.

³⁸ KV inv. nr. 358, 'Register van de uitgaven welke zullen benodigd zijn voor het onderhoud van de kerken, kerkhof en gebouwen tot de kerken behorende (...) voor het jaar 1830', rubriek uitgaven voor het onderhoud.

³⁹ Tussen 1822 en 1827 was het schilder- en glaszetterswerk in de kerkgebouwen uitbesteed aan Herman of Hermanus Lijnbach. Zijn naam komt in die jaren steeds als 'verwer' in de rekeningen van de kerkmeesters voor. Lijnbach was in 1827 nog betrokken bij de omvangrijke renovatie van de Librije en het zuidportaal.

⁴⁰ BS, register van huwelijken, akte dd. 25 juni 1820.

⁴¹ Gerrit Sypesteyn was degene die in 1842 aangifte deed van het overlijden van Van de Veldes vrouw Elizabeth Snijder. In de overlijdensakte staat hij geregistreerd als 'behuwdneef'. BS Alkmaar register van overledenen, 18 oktober 1842.

⁴² BS huwelijksakte (zie noot 40), overlijdensakte 13-11-1859; klappers volkstellingen 1822, 1830, 1839. In de volkstelling van 1836 staat hij te boek als 'winkelier en verwer' en later nog eens bij het transport van een huis als 'koopman, winkelier en rijtuigschilder' - HKA B22, 13-03-1843.

⁴³ KV inv. nr. 254, rekening 1830. In de rekeningen is dikwijls niet duidelijk of het kosten voor de Grote Kerk of de Kapelkerk betreft. Ook zijn de betalingen aan de verschillende werklieden in het algemeen niet onderscheiden in kosten voor materialen en kosten voor arbeidsloon.

⁴⁴ KV inv. nr. 316, Bijlagen bij de rekeningen van de kerkmeesters 1830.

⁴⁵ KV inv.nr. 4, Notulen van de vergaderingen van de kerkmeesters, 10 januari 1838.

⁴⁶ KV inv.nr. 159, 'Rapport wegens de staat der Gereformeerde kerkgebouwen in het jaar 1845'.

⁴⁷ KV inv.nr. 161, verklaring dd. 3 januari 1846.

⁴⁸ KV inv. nr. 5, notulen 16 januari 1846.

⁴⁹ KV inv.nr. 161, Ingekomen en notulen van uitgaande stukken, ingekomen brief van de Notabelen dd. 6 december 1853. Korting op de betaling bij te late oplevering van het werk was als vaste bepaling opgenomen in de contracten van aanbesteding voor de kerkgebouwen.

⁵⁰ Idem, ingekomen brief dd. 5 juli 1860. Wie de voorgaande restaurator was, vermeldt Stucki niet. De kwestie kwam aan de orde in de vergadering van de kerkmeesters van 2 augustus 1860. De notulen vermelden slechts dat behandeling tot een nadere gelegenheid werd uitgesteld. Daarvan is geen spoor aangetroffen. KV inv.nr. 5, notulen dd. 2-8-1860.

⁵¹ Idem, ingekomen brief dd. 8 april 1858. De kerkmeesters waren kennelijk niet onder de indruk. Zij deden de brief af met het besluit 'bij voorkomende gelegenheden aan zijn verzoek te voldoen'. KV inv.nr. 5, notulen van de vergaderingen van kerkmeesters, 22 april 1858.

⁵² De klappers op de overlijdensregisters van de Burgerlijke Stand vermelden zijn overlijden op 27 september 1857. Op die datum is echter geen overlijdensakte aangetroffen. Bij het overlijden van zijn vrouw Anna Berkhuisen in november 1860 was Luyt nog in leven. In het bevolkingsregister ontbreken nadere gegevens.

⁵³ Archief tekengenootschap Kunst Zij Ons Doel 1836-1961, inv. nrs. 4 en 4a.

⁵⁴ KV inv.nr. 161, brief van de kerkeraad aan de kerkvoogden dd. 3 januari 1865.

⁵⁵ idem, brief van stadsarchitect Ducroix aan de kerkvoogden dd. 26 januari 1865.

⁵⁶ C. Rogge, 'De gewelfschilderingen met de emblemen van de gilden en andere instellingen uit 1519', notitie Afdeling Archeologie en Monumentenzorg, 2000; W. Th. Kloek, 'De gewelfschilderingen in het koor van de Grote Kerk te Alkmaar' in: *Glans en Glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens*, Alkmaarse Historische Reeks X (Hilversum 1996) 31-75; W. Haakma Wagenaar, *op.cit.*

⁵⁷ P. Knevel, 'Het meesterwerk van een provinciaal schilder. Over de Zeven Werken van Barmharigheid van de Meester van Alkmaar' in: *Glans en Glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens*, Alkmaarse Historische Reeks X (Hilversum 1996) 229-246.

⁵⁸ *Het Vaderland*, avondblad A dd. 17 juli 1937, p.1; ochtendblad B dd. 17 september, p.2

⁵⁹ P. Verhoeven, 'De restauratie van de Grote of Sint Laurenskerk' in: *De Sint Laurens in de Steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Alkmaarse Historische Reeks XI (Hilversum 2002) 237-273.

De Grote Kerk zonder toren (D.M. Verweij, 1940) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

